M.fi. Kpl. II R. 31 : 1988. Nr 1—4.
col 431267
1989 -09- 4.
BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1989

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA Poznań

На корицата

Византийски търговски знак-печат от Преслав. X в. Музей „Велики Преслав“

Снимка Н. Карагьозян

Sur la couverture

Signe-sceau commercial byzantin à Preslav. Xe s. Musée „Veliki Preslav“

Photo N. Karagjozjan

© Археологически институт и музей при БАН
1989
c/o Jusautor, Sofia

Bibl. UAM
W 89

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324—1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXI
1
1989

И31267 т/31
1988

Проблеми на къснобронзовата култура Разкопаница-Асеновец в Южна България

ЛАМ ТХИ МИ ЗУНГ

В морфографията на Южна България на преден план изпъква огромното разнообразие на релефа — мозайка от блоково-разломни планини, хълмове и котловини. В обособените от географска гледна точка Средногорско-Подбалканска, Горнотракийско-Среднотунджанска, Сакарско-Странджанска, Рило-Родопска и Черноморска подобласти[1] късната бронзова епоха е неравномерно проучена. Най-добре е изследвана Горнотракийско-Среднотунджанската морфографска подобласт, заета от низините и хълмистите земи по средните и горните течения на р. Марица и Тунджа. Проведените през последните години разкопки на някои некрополи в Родопите[2] и на някои селища и светилища в Благоевградски окръг[3] допринесоха съществено за увеличаване на материалите от късната бронзова епоха и в Рило-Родопската подобласт, докато за останалите райони разполагаме все още с оскъдни данни[4].

Къснобронзовата култура на територията на Южна България е известна под различни наименования. Някои автори свързват откритите материали с тези от Долнодунавската област, обединявайки ги в културна група Пловдив-Зимнич-Разкопаница-Черковна[5] или в култура Пловдив-Зимнич (Зимнич-Пловдив)[6]. Според нас тези наименования не са подходящи за изясняване на развитието, съдържанието и характера на културата от последния период на бронзовата епоха в Южна България, тъй като авторите използват при определянето на една археологическа култура предимно формите и типовете керамични съдове. Културата, определена от тях, включва в себе си обекти и археологически находки от обширен ареал, в рамките на който само някои керамични форми са сходни и близки помежду си и в същото време се срещат в целия Югоизточноевропейски макрорайон.

Засега материали, типични за късната бронзова епоха в Южна България, са придобити от редовните разкопки на селищната могила Разкопаница при с. Маноле, Пловдивско, и от праисторическото селище при с. Асеновец, Сливенско. Поради тази причина считаме, че до този момент със сигурност в Южна България може да се разграничи къснобронзовата археологическа култура Разкопаница-Асеновец, чието ядро е Горнотракийската подобласт. В настоящата статия вземаме под внимание и проучванията от останалите области, тъй като те са важни пунктове за изясняване характера на къснобронзовата епоха в Южна България, която хронологически обхваща периода от 1500 до 1200 г. пр. н. е.[7]

Един от критериите при определянето и изследването на дадена археологическа култура е развитието на селищния живот. В случая от топографска гледна точка селищата от култура Разкопаница-Асеновец се намират най-често в близост до реки или извори. В някои случаи селищата от късния период на брозновата епоха продължават да се изграждат върху селищни могили, възникнали през средната бронзова епоха (Разкопаница) или дори през ранната бронзова епоха (с. Огняново, Пазарджишко). Необходимо е да направим едно кратко пояснение. Разкопвачите на праисторическото селище при с. Огняново го датират към късната и ранната желязна епоха[8]. Публикуваните материали обаче дават основание да смятаме, че най-горният хоризонт се отнася към късната бронзова епоха, а предишните — към ранната и средната[9].

Характерна особеност за селищата от Южна България е, че в редица случаи те са възникнали върху стерилна почва. При тях няма топографска приемственост с предишните епохи, но в повечето селища животът е продължил и през ранножелязната, и през по-късните епохи. Такива са селищата при с. Асеновец, Сливенско, при с. Марикостиново, Благоевградско, и при с. Плазище, Кърджалийско[10].

През късната бронзова епоха (с малки изключения) прекъсва практиката на образуване на селищни могили, която е широко разпространена през ранния и средния период на бронзовата епоха. Причините за промяната в селищната структура според нас са комплексни. Една от тях е закономерността на екстензивното историческо развитие[11]. Другата се крие в интензивното развитие на производствения процес, свързан с утвърждаването на калаения бронз при производството на оръдия на труда и оръжия. Главното следствие е радикалната промяна на икономическата структура на населението, живяло тук през последния период на бронзовата епоха — с нарастване на производителността се засилва и необходимостта от нови земи за обитаване и земеделие. Всичко това води до напускането на старите селищни могили и възникването на нови селища с по-големи площи. Тази промяна се дължи и на прогресивните изменения, и на социалната структура, основа на която е поляризацията на патриархално-родовата община[12]. Разбира се, тук трябва да изтъкнем и значението на вътрешноплеменната еволюция и миграциите, твърде типични за древността.

Гореказаното според нас обяснява различния характер на селищата от култура Разкопаница-Асеновец — върху селищни могили, открити селища, селища, изградени върху труднодостъпни възвишения (Небет-тепе и хълма на Младежта в Пловдив). Според някои автори останките от крепостта върху височината на „Градището", недалеч от с. Таваличево, Кюстендилско, се отнася към края на бронзовата епоха[13]. Направените разкопки през последните години от Ал. Бонев обаче не потвърждават това заключение[14].

Селищата са били укрепени и неукрепени. Укрепителната система се е състояла от вал и ров — начин на укрепяване, познат още от халколита. През късната бронзова епоха и в тази част на България разстоянията между селищата са сравнително по-големи, както и в Северозападна България. Селищата заемат доста голяма площ и са изграждани вероятно по предварително установен план.

Съдейки по останките от основи на жилища в тези селища, установяваме, че разстоянията между тях не са големи и те имат лека конструкция. По начин на изграждане могат да бъдат разграничени два вида. Към първия вид се отнасят жилищата от селищните могили Разкопаница при с. Маноле, Пловдивско, и при с. Огняново, Пазарджишко. Липсата на каквито и да било късове от стенна мазилка показва, че стените на жилищата в тези селища не са били изплетени от колове и пръти, измазани с дебел слой от глина, примесена със слама. По всяка вероятност те са били от растителен материал, който е изгорял по време на опожаряването на жилищата или е изгнил и от него не са останали следи[15]. Този начин на жилищно строителство е продиктуван от климатичните условия и природните ресурси, с които са разполагали обитателите на тези две селища.

Вторият вид жилища са били изграждани като тези от по-ранните периоди на бронзовата епоха. Те са подобни на жилищата от култура Балей-Орсоя в Северозападна България. Изграждани са от забити в земята дървени колове, преплетени с пръти и измазани с дебел слой глина, примесена със слама. На някои места и преди всичко в ъглите основите им са укрепени с ломени камъни. Жилищата са имали двускатен покрив, покрит отгоре със слама или други блатни растения.

Планировката на жилищата от късно-бронзовата култура Разкопаница-Асеновец продължава старите традиции от по-ранните периоди на бронзовата епоха. Пещите имат най-често подковообразна форма, както тези от ранната и средната бронзова епоха[16]. Огнищата са с кръгла, полукръгла или овална форма, без или със перваз. В някои случаи са открити следи от навес. Срещат се пещи и огнища извън жилищата.

Почти всички селища, проучени досега, имат доста дебел културен пласт, който се състои от няколко строителни хоризонта. По намерените в сметта и по подовете на жилищата оръдия на труда, материалите от растителен произход и изгоряло зърно се установява, че населението се е занимавало със земеделие. Върху подовете на жилищата са правени и използувани два вида зърнохранилища — с правоъгълна или цилиндрична основа. За съхранение на зърнени храни са използувани и големи керамични съдове (питоси). Трябва да отбележим, че ръчните мелници-хромели имат доста големи размери. Диаметърът на зърнохранилищата достига до 1,50 m. В някои от тях е намерено овъглено зърно. Всичко това ни дава основание да допуснем, че земеделието е било доста развито.

Малкият брой овъглени зърна и други растителни храни и отсъствието на каквито и да е специални изследвания по този проблем не ни позволяват да установим точно какви зърнени видове са култивирали обитателите на селищата от този период. Но имайки предвид континюитетното развитие на трите периода на бронзовата

епоха в тази част на България във всички области на материалната и духовната култура, можем да смятаме, че видовете зърнени храни и растения от ранния и средния период на бронзовата епоха продължават своето съществуване и през късната бронзова епоха. Такива са еднозърнестият и двузърнестият лимец, ечемикът, някои бобови растения, като грах, леща, фий и бакла, обикновената мека пшеница, покритите пшеници и др.[17]

Скотовъдството през последния период на бронзовата епоха се оформя като напълно самостоятелен и важен отрасъл в стопанството на населението. Големият брой животински кости, открити в проучените досега селища на тази култура, показват, че през този период са били отглеждани различни видове домашни животни — говедо, овца, коза, свиня и куче. Според някои изследвачи в селищната могила при с. Огняново най-разпространени са останките от късороговите говеда, а много по-рядко — от дългорогови говеда[18]. Съществуването на орното земеделие и глинените модели на колело свидетелстват, че говедата са се отглеждали не само за тяхното месо, а са използувани и като теглова сила. Подобна функция вероятно са изпълнявали и опитомените коне, копита от които са открити в Разкопаница.

В ареала на култура Разкопаница-Асеновец доминиращата роля на земеделието или скотовъдството е зависела от конкретните природни ресурси. В същото време — в боклучените ями, укрепителния ров и сметта на селищата, са намерени челюсти и рога от благородни елени. Може да се предположи следователно, че ловът на диви животни е играл немалка роля в живота на населението. За съществуването на риболов свидетелстват глинените прешлени за рибарски мрежи. Налице са археологически доказателства и за предачество, тъкачество и обработването на кожи от диви и домашни животни.

В селищата, в които е застъпена тази култура, е установен един факт, който е валиден и за другите култури от късната бронзова епоха. Броят на кремъчните, каменните, костните и рогови оръдия на труда и оръжия намалява постепенно. От друга страна, те не се отличават по форма и по начин на изработка от неолитните, халколитните и от тези от ранния и средния период на бронзовата епоха.

В проучените досега селища са открити само няколко предмета и калъпи за отливане на плоски брадви. Но това съвсем не означава, че населението на тези селища не е произвеждало и използвало метални оръдия на труда и оръжия. Представа както за развитието и разпространението на различните типове бронзови оръдия на труда и оръжия, така и за начина на изработване и техническото равнище на металургичното производство ни дават случайно откритите единични и колективни находки от ареала на тази култура[19].

През късния период на бронзовата епоха се усвоява сложната технология с вмъкване на „сърцевина" за получаване на т. нар. сляпа втулка на кухите брадви и върхове на копия. Благодарение на новата техника сега се изливала цяла серия предмети, която осигурявала възможност за изработване на сложни форми сечива, като кухи брадви, които заедно със сърповете са нови форми, появили се през късния период на бронзовата епоха. По същото време се появяват и нови, непознати дотогава бронзови оръжия (мечове, рапири, мечове-кинжали).

Грънчарството е един важен отрасъл в стопанския живот на носителите на култура Разкопаница-Асеновец. Появяват се нови форми глинени съдове, детайли и украса. Основните керамични форми от късната бронзова епоха обаче са тясно свързани и обусловени от развитието на местната материална култура от по-ранните периоди на същата епоха. Въпреки това грънчарството през последния период на бронзовата епоха има редица отличителни белези, които стават основа за развитието на керамичното производство през ранножелязната епоха.

През къснобронзовата епоха в ареала на култура Разкопаница-Асеновец наред с продължаването на производството и употребата на глинени съдове, характерни за средния период на бронзовата епоха, се появяват и дълбоки съдове със сферично тяло, снабдени с две високи дръжки. Тези кантаросовидни съдове са развита форма на съдовете с две дръжки от ранната и средната бронзова епоха.

Отличителни черти на керамиката на тази култура са бедната украса и разнообразието на формите и дръжките.

За изясняване характера на керамичното производство на тази култура голямо значение имат материалите от селищните могили Разкопаница, с. Огняново, от праисторическото селище при с. Асеновец и намерената в Пловдив колективна находка от глинени съдове, в която са застъпени голям брой съдове с различна форма и предназначение. Тези глинени съдове намират много по-близки аналогии със съдовете, открити на север от Стара планина и Дунав[20].

Керамичните съдове са от две групи — дебелостенни и фини. Първите са по-грубо моделирани и без украса или ако имат украса, тя е вдлъбната или релефна. Те са изработени на ръка от непречистена глина с много примеси. Фините съдове са моделирани от много добре пречистена глина и са добре загладени и излъскани. Някои от тях са украсени. Украсата се състои от вдлъбнати точки, букели, канелюри и релефен орнамент с вдлъбвания с пръсти или острие.

По-рядко са инкрустирани.

Репертоарът на глинените съдове от тази култура е богат и се състои от чаши, кани, кантароси, амфори, аскоси, плитки и дълбоки паници и други по-редки форми.

Анализът на керамичните форми, изработвани и използувани в ареала на култура Разкопаница-Асеновец, показват местното, самостоятелно развитие и връзките със синхронни култури в съседните области. Повечето украсени съдове са намерени в некрополите. Може би това говори за определен погребален обичай.

В ареала на разглежданата култура досега преобладаващият начин на погребване е в свито положение — хокери. В Рило-Родопската област разпространеният погребален обред е трупоизгаряне, като останките от кремацията са поставени в урни или ями[21]. Почти всички гробове са единични и са разположени в един или два пласта под могили от камъни и пръст[22]. Могилните насипи са до три метра високи. Култовите погребални конструкции са изключения — натрупвания на камъни в центъра и една глинена „пещ", свързана от разкопвачите с погребалния култ в могилата Малка Детелина[23]. Гробните дарове са редки и бедни, главно глинени съдове.

Както вече беше посочено, в Рило-Родопската област трупоизгарянето е характерен начин на погребване. Много трудно е да се проследи произходът на този погребален обред поради отсъствието на конкретни данни и каквато и да е информация за по-ранните погребения в същия район. Според някои автори откриването на фрагменти от глинени съдове, характерни за култура Балей-Орсоя в могила №7 до Сатовча и интензивните контакти, поддържани от населението от Югозападна Тракия с областите северно от Дунав, дават основание да се предполага, че този начин на погребване се е развил не без влияние или дори с участието на севернотракийските етнокултурни елементи[24]. Трябва обаче да се изтъкне, че погребенията с трупоизгаряне носят своя специфика — могилен насип от камъни, пръст и глинена замазка, които не се срещат в некрополите от култура Балей-Орсоя. От друга страна, през последните години в Благоевградско са проучени и раннотракийски светилища, чиято начална култова дейност започва през късната бронзова епоха[25]. В същото време с основание откритите монументални скулптурни паметници от Разлог са предатирани[26] на основата на аналогии с Критско-Микенската култура. Самата керамика от Югозападна България показва повече сходства със съдовете от Беломорието[27]. Следователно бъдещите проучвания ще дават отговор на изключително важния въпрос за връзката на Рило-Родопската област с култура Разкопаница-Асеновец в Южна България.

Безспорно култура Разкопаница-Асеновец има местен произход. Местните традиции играят най-силна роля при нейното формиране. Заедно с тях при създаването на тази култура и в процеса на нейното развитие без съмнение са участвали и други фактори. Установен е фактът, че тези обекти, които се намират в Тракийската низина, имат редица сходни черти с материалната култура от Северна България и с къснобронзовите на север от Дунав — Тей, Зимнич и др. Редица данни сочат и за връзки с култура Балей-Орсоя. Взаимното културно проникване между отделните области през разглеждания период е и един от основните динамични фактори в етнокултурните процеси, свързани с най-ранната история на тракийските племена в Карпато-Балканския басейн.

[1] География на България. Т. 1. Физическа география. С., 1982, с. 24 сл.

[2] Хр. Вълчанова. Къснобронзовото могилно погребение от Средните Родопи. — Известия на музеите на Южна България, X, 1984, 43—45; К. Кисьов. Разкопки от тракийския могилен некропол в землището на с. Борино, Смолянски окръг. — АОР през 1982 г., Плевен, 1983, с. 54; D. Gergova. Culture in The Late Bronze and Early Iron Age in South-West Thracia (Upper Mesta and Middle Struma Valleys). IV международен конгрес по балканистика. Белград, 1984 (под печат).

[3] Д. Гергова и Лам Тхи Ми Зунг. Тракийска крепост в м. Марена при с. Марикостиново, Благоевградски окръг. — АОР през 1984 г., Сливен, 1985, 86—87; М. Домарадски. Сондажни проучвания на тракийското светилище в м. Бабяшка могила, с. Бабяк, Благоевградски окръг. — АОР през 1983 г., Смолян, 1984, с. 46; М. Домарадски, Д. Гергова, М. Петрова. Проучвания на тракийски селища и светилища по долината на р. Струма — м. Скалата, с. Левуново. — АОР през 1982 г., Плевен, 1983, с. 34, 35.

[4] А. Радунчева. Праисторически селища (V—II хил. пр. н. е.) — В: Перник. Т. 1. С., 1981, с. 41 сл.

[5] Ал. Бонев. Някои характерни черти на духовния и обществения живот на тракийските племена през късната бронзова епоха. — Thracia Antiqua, 9, 1980, с. 151.

[6] S. Morintz. Contributii archeologice la istoria tracilor timpurii, I, Epoca bronzului în spatiul Carpato-Balcanic. Bucureşti, 1978, p. 55.

[7] За хронологията на бронзовата епоха в България вж. Р. Катинчаров. Бронзовата епоха в България. — В: Троя и Тракия. С., 1982, с. 61.

[8] П. Детев, В. Мацанова. Праисторическото селище при с. Огняново, Пазарджишки окръг. — ИМЮБ, III, 1977, 45—86.

[9] Сред керамичните форми се срещат много характерни за ранния и средния период на бронзовата епоха, известни от селищни могили в Нова Загора, при с. Езеро, Сливенско, и при с. Юнаците. Но се срещат и съдове, специфични за късната бронзова епоха — кантароси, съдове-солници и др.

[10] М. Кънчев. Поселение эпохи поздней бронзы у с. Асеновец, Сливенского округа. — Pulpudeva. Supplementum, 3, 1978, 259—269. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. — Thracia, 6, 1984, 134—159; M. Kănčev. Matériaux du site préhistorique de l'âge du bronze récent et du Hallstatt ancien près d'Asenovec, départ. de Sliven. — Thracia, 3, 1974, 65—76; Р. Георгиева. Селище от късната бронзова епоха от с. Плазище, Кърджалийски окръг. — АОР през 1984 г., Сливен, 1985, с. 66.

[11] Ал. Фол. Политическа история на траките (края на II хил. пр. н. е.). С., 1972, с. 158.

[12] Пак там, с. 161.

[13] V. Mikov. La Bulgarie à l'Age du bronze. — Studia Balcanica, 5, 1971, p. 59.

[14] Ал. Бонев. Разкопки на крепостта в м. Градището край с. Таваличево, Кюстендилски окръг. — АОР през 1975 г., Смолян, 1976, с. 28.

[15] П. Детев, В. Мацанова. Цит. съч., с. 77.

[16] Р. Катинчаров. Селища и жилища от бронзовата епоха в Югоизточна България. — МПК, 1975, кн. 4, 4—12.

[17] Р. Катинчаров. Проучвания на бронзовата епоха в България. — Археология, XVII, 1975, кн. 2, с. 6.

[18] П. Детев, В. Мацанова. Цит. съч., с. 79.

[19] Н. Койчев. Колективна находка на калъпи на бронзови брадавички и върхове в землището на с. Сокол, Новозагорско. — ИАИ, XVII, 1950, 218—221. Бронзовите оръдия на труда и оръжия показват в голяма степен спецификата на едно самостоятелно развитие в металургичното производство на култура Разкопаница-Асеновец. В същото време показват и отразяват активните взаимоотношения с другите райони на България и съседните страни.

[20] A. D. Alexandrescu. La necropole du bronze récent de Zimnicea (Départ. de Teleorman). — Dacia, N. S., XVIII, 1973, 77—97, Pl. VIII—IX; Autour des fouilles de Zimnica. — Thracia, 3, 1974, fig. 2, p. 49; B. Hänsel. Beiträge zur regionalen and chronologischen Gliederung der alteren Hallstattzeit an der Donau. Bonn, 1976, Teil II, Taf. 9, 10, 11.

Различни интерпретации на колективната находка от Пловдив вж. у: П. Детев. Колективна находка от глинени съдове от Пловдив. — Археология, VI, 1964, кн. 4, 66—70; Ал. Бонев. Някои характерни черти..., с. 152; Д. Гергова. Съкровищата в Тракия и хиперборейски мит. С., 1986 (под печат).

[21] Хр. Вълчанова. Цит. съч., 43—45; К. Кисьов. Цит. съч., с. 53.

[22] М. Кънчев. Селища и находки..., с. 151 сл. Тук авторът съобщава и за случайно открито погребение в източната част на Нова Загора на жена и дете, а впоследствие и три хокерни погребения в близост до дървото. Тъй като скелетът е бил частично разрушен, не е ясно дали налице е плосък некропол, или разрушена могила.

[23] Д. Николов, М. Кънчев, Б. Борисов. Разкопки на надгробни могили в Енергийния комплекс „Марица-изток". — АОР през 1977 г., Пазарджик, 1978, с. 43.

[24] D. Gergova. Thracian Burial Rites of Late Bronze and Early Iron Age. — IV конгрес по тракология. Ротердам (под печат).

[25] M. Domaradski. Sanctuaires thraces du IIe — Ier millénaires av.n. è. — AAC, XXV, 1986. М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Цръчна, Благоевградски окръг. — Археология, XXVIII, кн. 2, с. 10 сл.

[26] Г. Тончева. Монументални скулптурни паметници от късната бронзова епоха и ранножелязната епоха в България. — Thracia 6, 1984, 71—103.

[27] A. Hochstetter. Kastanas (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 3). Berlin, Taf. 268, 269; Ch. Koukouli-Chrysanthaki. Late Bronze Age in Eastern Makedonia. — Thracia Praehistorica, Suppl. Pulpudeva, 3, 231—258.

Problèmes de la Culture de l'âge du Bronze tardif Razkopanica-Asenovec dans la Bulgarie du Sud

LAM THI ZUNG

(Résumé)

Le présent article porte sur les problèmes liés à l'origine et au développement de la culture de lAge du bronse tardif Razkopanica-Asenovec dans la Bulgarie du Sud L'auteur critique l'unification mécanique des monuments de la Bulgarie du Sud avec ceux de la région du Bas Danube par certains auteurs sous la dénomination Plovdiv-Zimnič-Razkopanica-Čerkovna, étant donné qu'ils utilisent lors de la détermination d'une culture archéologique avant tout les formes et les types de vases cérmiques. L'auteur étudie la structure d'habitat économique et sociale des porteurs de la culture Razkopanica-Asenovec. Ilsouligne que les traditions locales jouent le rôle le plus important dans sa formation. L'auteur analyse les particularités spécifiques de la culture, conditionnées par l'évolution intérieure et l'action réciproque efficace les région voisines. Une attention speciale est reservée à la specificitè du développement de la sous-région de Rila-Rhodopes. L'auteur souligne que l'interpretation entre les différentes régions pendant l'Age du bronze tardif est un des facteurs dynamiques fondamentaux dans les processus ethnoculturels liéa à l'histoire la plus ancienne des tribus thraces dans le bassin Karpato-Balkanique.

Датировка на каменните котви с отвори от Българското Черноморие — постижения и проблеми

КАЛИН ПОРОЖАНОВ

Както е известно, днес черноморските музеи на България притежават една от най-големите в света колекции на каменни котви, каменни и оловни щокове — общо над 300 екземпляра[1]. Голямото количество само по себе си е вече проблем, защото то недвусмислено показва, че по тези брегове е имало изключително развито древно корабоплаване. Въпросът е кога трябва да се датира то.

Тъй като най-напред[2] биваха откривани и изваждани от морето само оловни щокове, то съпоставянето им с подобните от Средиземно море очерта представата, че те са останали на дъното от корабите на древните елини и римляни — било при тяхното заселване тук, било от провежданата след това в техните селища търговия. За оловните щокове тази представа господствува и в наши дни, въпреки че се оказва, че полисите по европейския тракийски бряг на Черно море не са се занимавали само и толкова с посредническа търговия, колкото и с други стопански дейности[3]. Това безспорно се отнася и за римските градски центрове в Тракия.

През 70-те години подводни археологически експедиции, провеждани по цялото Българско Черноморие (най-вече Южното), извадиха на бял свят по-голяма част от внушителното количество каменни котви[4]. Продължи, разбира се, откриването и изваждането и на оловни щокове. През това десетилетие бяха открити и извадени за музеите на страната и каменни щокове — цели и половинки.

Датирането на каменните котви от Средиземно море XVI—XII/XI в. пр. н. е.[5] даде основания на българските археолози да сметнат, че и каменните котви от Българското Черноморие вероятно са били използувани по същото време[6]. Така първоначално те бяха приписвани на критски, египетски, финикийски и други средиземноморски народи. Петрографските изследвания, които български геолози направиха през 1980 и 1981 г. на всички открити дотогава котви, без съмнение установиха, че 90 % от каменните котви са изработени от седиментни скали на българския черноморски бряг, като се посочиха и районите на работилниците им[7]. Останалите 10 % от каменните котви се оказаха произведени от магмени и метаморфни скали с неизвестен чужд произход. Този научен факт внесе коренна промяна в нашите разбирания и постави под съмнение постановката единствено за чуждо корабоплаване по древнотракийските брегове. Така местните каменни котви вече говореха за местно корабоплаване. Сега въпросът за неговата датировка стана още по-актуален — дали XVI—XII/XI в. пр. н. е., дали каменните котви не са били използувани и по-рано през IV и III хил. пр. н. е., или са били използувани и през I хил. пр. н. е.

На отговора на този въпрос е посветена настоящата работа. Той ще бъде хипотетичен, тъй като преки свидетелства за датирането на каменните котви и на изразеното чрез тях активно корабоплаване все още няма. Това налага използуването на всички възможни косвени данни и аргументирани съображения.

Каменните котви с отвори са намирани в близост до следните селища и местности на Българското Черноморие[8]: Шабла, м. Яйлата, н. Калиакра, Каварна, Несебър, Поморие, Созопол, м. Коренята (Райски залив), залива при устието на р. Ропотамо, н. Маслен нос, н. Урдовиза (Китен).

Шабла[9]. Брегът при Шабла представлява една относително права ивица, разположена в посока север — юг. Днес видими удобства за пристанище няма, защото мястото, където са намирани каменни котви, е открито за северните, източните и южните ветрове и е съвсем близо до брега (обр. 1а). Под вода обаче това място се загражда от един риф, приблизително успореден на брега. Дали този риф е бил над повърхността, и ако е бил — кога, засега не е известно. Много вероятно е, той да е бил над повърхността и да е предпазвал от североизточните ветрове корабите, ползували намерените там котви. Оловни щокове са откривани в друг район, намиращ се източно от този с каменните котви. Тук през 1979 г. са открити 4 каменни котви на дълбочина от 1,50 до 3,50 м. На брега, в непосредствена близост до находището на каменните котви, се разкопават останки от антично селище. Съществува мнение, че днешната Шабла трябва да се отъждестви с „Карон лимен" у Ариан и други антични автори. Ако това се потвърди с по-голяма сигурност, ще се окаже, че тук действително

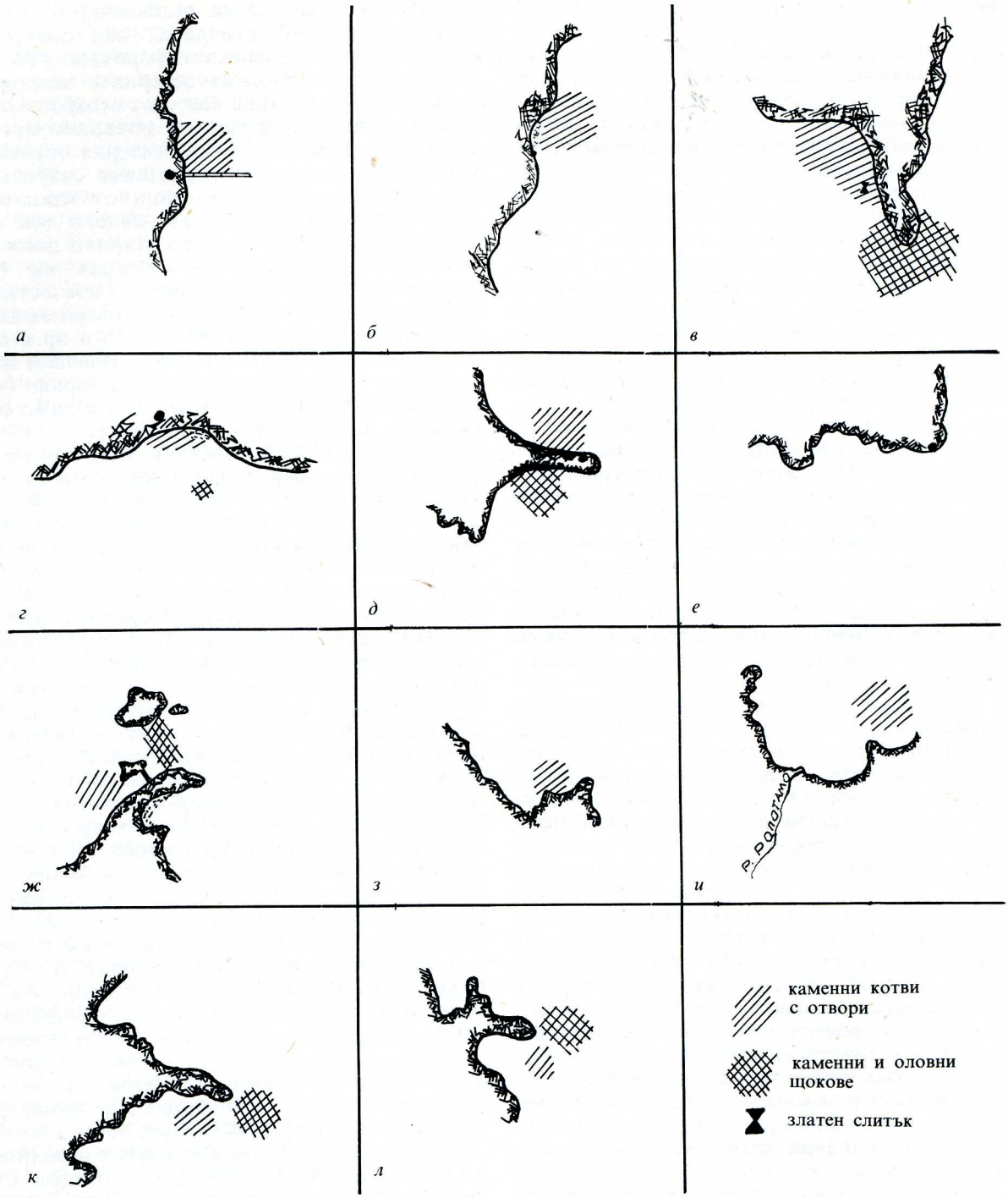

● *Обр. 1. Пристанища от Българското Черноморие с районите на намиране: а) Шабла; б) Яйлата; в) Калиакра; г) Каварна; д) Несебър; е) Поморие; ж) Созопол; з) Райски залив; и) Ропотамо; к) Маслен нос; л) Урдовиза. Fig. 1. Ports du littoral bulgare de la Mer Noire avec les régions où se trouvent: а) Šabla; б) Jajlata; в) Kaliakra; г) Kavarna; д) Nesebăr; е) Pomorie; ж) Sozopol; з) Rajski zaliv; и) Ropotamo; к) Maslen nos; л) Urdoviza*

е имало пристанище, което са използували карите — жители от островите и западното крайбрежие на Мала Азия.

Яйлата[10]. Представлява голяма тераса, разположена на 10—15 м над морското равнище и приблизително толкова под континенталното ниво (обр. 1б). Разположена е североизток — югозапад. Акваторията тук е открита за североизточните, източните и южните ветрове и днес не предлага почти никакви условия за пристанище. В северната част има оформено малко заливче. Навътре от него, в посока към морето, на дълбочина 10—14 м през 1979 г. са открити 2 каменни котви. Керамика няма. На брега — на терасата, в нейната източна част (към

морето) са вкопани в земята два камъка с по един провъртян приблизително хоризонтален отвор (каменни котви?). На терасата се извършват разкопки на късноантично селище с крепостна стена откъм морето.

Калиакра[11]. Дълъг и висок скален масив, забележителен със своята величественост и красота. Носът е разположен от континента към морето в посока север — юг (обр. 1в). Каменните котви определят котвено място от западната страна на носа, в близост до брега. Те се намират на дълбочина 5 до 8—10 м. Открити са 39 каменни котви, предимно през 1979, 1980, 1981 и 1984 г. Около тях няма запазена и строго датирана керамика. Пак от същата западна страна (в района на местонамиране на каменните котви) е открит известният златно-сребърно-меден слитък с форма на опъната волска или овча кожа на дълбочина около 4 м. При върха на носа (южно от него) са открити множество каменни и оловни щокове. На брега (на носа-полуостров) освен византийска и средновековна българска крепост има и антично селище. Най-старите материали (засега) са от IV в. пр. н. е., включително и местна тракийска керамика. Древното име на носа е Тиризис — по името на траките теризи, споменати у Хеланик и други антични автори.

Каварна[12]. Заливът на Каварна е разположен на запад от н. Калиакра. Континентът го защитава от северните ветрове, а нос Калиакра — донякъде от източните (обр. 1г). През 1979 г. тук са намерени 2 каменни котви с отвори. Едната на дълбочина 2 м, а другата — на самия бряг, там, където бе изкуствено направен плаж на града. В залива има много фрагментирана средновековна керамика. Оловен щок бе открит през 1985 г. по-навътре в залива на дълбочина 6—7 м. Над пристанището (в западната му страна) внушително се издига н. Чиракман. Освен антични и средновековни материали тук е открита и тракийска керамика от I хил. пр. н. е. Тракийска керамика е откривана и на други места в района на Каварна. Наименованието на селището се извежда от средновековното Карвуна, като има и етимологии, свързващи го с тракийския език. През античността селището се е казвало Бизоне.

Несебър[13]. Представлява полуостров, разположен на запад — североизток и свързан с континента с тънък провлак (обр. 1д). Голяма част от североизточния му край е потънала, потъва и днес. Големият масив на н. Емине предпазва от северните ветрове, от запад е континентът, а от юг — полуостровът. Каменните котви с отвори определят котвено място северно от западната част на полуострова. Намерени са 23 каменни котви с отвори на дълбочина 8—14 м. Находището на каменните котви се разполага между полуострова и един подводен „остров"-риф, с издължение запад — изток, който днес е на дълбочина 6—8 м. Дали някога той е излизал над повърхността, засега не е известно. Вероятно той е защитавал по-добре от северните ветрове котвеното място, така както от североизток го е предпазвало днешното подводно продължение на полуострова в северна посока. Керамика от тази акватория няма открита. Оловни щокове са откривани от южната страна на полуострова, там, където днес е пристанището. Най-старото открито досега селище е тракийско — от края на II хил. пр. н. е. То било укрепено с крепостна стена, част от която се вижда в северозападната страна на полуострова. От VI в. пр. н. е. тук се заселили дорийски елини. Имената на селището Месамбриа — Месемврия — Несебър със съставката -бриа неоспоримо се включва в тракийската топонимия.

Поморие[14]. Полуостров, вдаден в морето с посока северозапад — югоизток (обр. 1е). Голяма част от полуострова е била разрушена и отнемана от морето в древността и средновековието. Този процес продължава и в наши дни. Удобни места за пристанище в съвремието няма, но очевидно такова е имало. Открита е една каменна котва с немного точно определено местонахождение — акваторията между Морския клуб и Мигалката, т. е. в югоизточните води на днешния полуостров. В района на Поморие намираната тракийска керамика маркира няколко селища от I хил. пр. н. е. Тук са открити останки и от античното селище. Според античната традиция то било основано през V в. пр. н. е. от жители на Аполония Понтийска, от които ни е известно името на града — Анхиало.

Созопол[15]. Полуостров, разположен югозапад — североизток. Северно от него се намира малкият о. Св. Кирик, а още по̀ на север-североизток — по-големият о. Св. Иван с малкия о. Св. Петър (обр. 1ж). Полуостровът и островите дават възможност за прикриване на корабите от опасните ветрове — северни, източни и южни. Каменните котви с отвори определят котвено място западно от о. Св. Кирик и се намират на дълбочина от 6 до 14 м. През 70-те и 80-те години многобройните експедиции извадиха от тези води 54 каменни котви с отвори, от които 4 са намерени от южната страна на о. Св. Иван. Особеното тук е, че при намирането им основното количество каменни котви се намираше върху долната част на едно каменно струпване и по дъното на залива западно от него. Това каменно образувание, което е разположено на североизток — югозапад, е считано за древен пристан — система от вълнолом и кейови стени. Дали това е изкуствено съоръжение, или естествено продължение на острова, използувано от древните като пристан, ще решат бъдещите геолого-петрографски изследвания. Археолозите приемат (засега), че то е дело на човешка ръка. Ако това е така,

сигурни данни за датировката му все още няма. Съществуват две мнения — едното разполага неговия строеж в V—III в. пр. н. е., а другото в епохата на късния бронз. Югоизточно от района на каменните котви, в акваторията на днешното пристанище, е открита керамика от IV, III и II хил. пр. н. е. Заедно с придружаващите я оръдия на труда от рога и др. тя недвусмислено сочи раннотракийско селище с твърде стар произход. Каменните и оловните щокове се откриват предимно в друг район — между о. Св. Иван и северната страна на Созополския полуостров. От края на VII в. пр. н. е. тук се заселват йонийски елини, от които ни е известно античното име на града — Аполония.

Райски залив[16]. Намира се на 3 км южно от Созопол. Добре скътан и красив залив, предпазващ от северните и южните ветрове хвърлящите в него котва кораби (обр. 1з). През 1981 г. в южната част на залива (сравнително близо до брега) на дълбочина 12—15 м бяха открити 2 каменни котви с отвори. Керамика по дъното няма открита. Народното име на залива е Коренята. В непосредствена близост не са открити останки от селище, но южната страна на залива се затваря от н. Колокита и н. Св. Стефан, където се разкопава тракийски могилен некропол от I хил. пр. н. е.

Ропотамо[17]. Устието на реката се влива в добре защитен от източните и североизточните ветрове залив (обр. 1и). В неговата югоизточна част при малкия н. Св. Димитър през 1979 и 1985 г. са намерени 7 каменни котви с отвори на дълбочина 15 до 22 м. Над устието на реката стратегическа позиция заема тракийската крепост при Вълчаново кале. В нея е намирана керамика от ранножелязната епоха. Освен това има сведения, че по скалите около устието и в близост до морето е имало мегалитни паметници — долмени, скални кръгове и др., които се свързват с тракийската древност.

Маслен нос[18]. Масивът на Маслен нос е разположен на запад — изток и закрива много добре един голям залив от северните, североизточните и западните ветрове (обр. 1к). В северозападния край на залива (към основата на носа) се намира находището на каменните котви с отвори. През 1978, 1979 и 1980 г. тук бяха открити 10 каменни котви на дълбочина 17—19 м. Керамика в района на котвите няма открита. Източно от това място (към върха на носа) се откриват каменни и оловни щокове. На носа има тракийска крепостна стена от ранножелязната епоха.

Урдовиза[19]. Неголям полуостров, разположен на запад — изток, който има продължение под вода в посока югоизток. На юг полуостровът закрива залив от северните и отчасти от североизточните ветрове (обр. 1л). В него през 1967 г. бе открита една каменна котва. Северно от полуострова се намира заливът Атлиман, който е закътан от западните, южните и югоизточните ветрове. През 1978 г. в него бе намерена 1 каменна котва на дълбочина 10 м; същата година 1 каменна котва се откри и в южния залив на дълбочина 11 м. През 1982 г. на дълбочина между 5 и 11 м се откриха 2 каменни котви. През 1986 г. пак в южния залив на дълбочина 11 м бе открита още 1 каменна котва. Вероятно продължението на полуострова като риф е предпазвало някога южния залив от източните ветрове. По̀ на запад от това място, на по-малка дълбочина (4—6 м) бяха открити множество половинки от каменни щокове. Оловни щокове са откривани върху и на изток от рифа-продължение. На полуострова е откривана тракийска керамика от III—II хил. пр. н. е., намирана е и антична и средновековна българска керамика. Под вода, в южния залив е откривана керамика от късния бронз. Пак в този залив, северно от местонамирането на каменните котви под вода се разкопава раннотракийско селище, което се датира според керамиката в раннобронзовата епоха (краят на IV — краят на III хил. пр. н. е.). Дали двете каменни котви, открити на дълбочина 11 м, са от пристанището на това селище, все още е рано да се каже, но това съвсем не е изключено. В селището бе намерена половинка от каменен щок, който едва ли е синхронен на селището; по-скоро може да се предположи, че е попаднал там, когато селището вече е било не на брега, а под водата. Името Урдовиза, познато сред населението и като Орудиза, е безспорно от тракийски произход.

От изброените 11 пристанища при днешни селища и местности е видно, че в повечето селища (Шабла, Яйлата, Калиакра, Каварна, Несебър, Созопол, Маслен нос и Урдовиза) каменните котви се намират в отделни райони от каменните и оловните щокове. С останалите положението вероятно е подобно, но не е изрично документирано. Това наблюдение сочи, че котвените места, ползувани от кораби с дървени котви (с каменни и оловни щокове), са различни от котвените места, ползувани от корабите с каменни котви. Котвените места за корабите с каменни котви се намират близо до брега. Те са сигурни и сравнително добре защитени от опасните ветрове в района. Котвените места за корабите с каменни и оловни щокове на котвите са открити за всякакви ветрове — това са акваториите на носовете или отдалечени от брега и сравнително открити води. Този извод, извлечен от местоположението на намиране на котвите и щоковете, показва, че корабите с каменни котви са влизали в заливите и са акостирали почти до самия бряг. Това е било възможно само ако те са били гребно-ветроходни. За разлика от тях корабите с дървени котви

(които са имали каменни и оловни щокове) задължително е трябвало да хвърлят котва на открити места, сравнително далеко от пристана — от брега. Това те са правели, защото са били ветроходни (или ветроходно-гребни), защото са разчитали основно на силата на вятъра, а не на греблата. За тях е било необходимо да хвърлят котва на такова място, от което ще могат да се измъкнат при всякакъв вятър — това са били акваториите на носовете.

Следователно каменните котви са били притежание на един вид кораби — гребно-ветроходни, а каменните и оловните щокове — на друг вид кораби — ветроходни (или ветроходно-гребни).

Известно е, че гребно-ветроходни са корабите от времето на Крито-Микенската цивилизация. Те са имали четвъртито платно, но основната движеща сила са били множеството гребци. Тези кораби са се използували и за търговия, и за война[20]. Счита се, че техните котви са били каменни.

Оловните щокове се датират (засега) от VII или IV в. пр. н. е. до III в. сл. н. е.[21] Каменните щокове (засега) се датират VI—IV в. пр. н. е.[22] Очевидно и едните, и другите са обслужвали ветроходни (или ветроходно-гребни) кораби. Тоест новият тип котва се е породил, за да обслужва нуждите на този нов тип кораб — ветрохода. Кога точно е станало това, ние не знаем, но със сигурност знаем, че от края на VII в. пр. н. е. по западния бряг на Черно море се заселват древни елини. Това впрочем съвпада с началната датировка на котвата с каменен или оловен щок, което ще рече, че древните елини са се заселвали по тракийския бряг с ветроходни кораби.

Известно е, че с гребла са се движели малки и средни съдове, които са имали платна, а също и елинските военни кораби[23]. Това поставя въпроса — дали елините не са ползували каменните котви с отвори от днешното Българско Черноморие? Тази възможност се подсилва от факта, че от водите на антична Аполония (дн. Созопол) е извадена каменна котва с надпис, изписан със старогръцки букви ΝΗΑΣΚΟΥ[24]. Петрографските изследвания определят котвата като местна[25]. Издателят на надписи го датира след създаването на елинското селище Аполония, т. е. VI—V в. пр. н. е. Така на пръв поглед изглежда, че каменните котви с отвори от Българското Черноморие са били притежание на древноелинските военни кораби. Да проверим тази възможност.

Количеството на каменните котви от Българското Черноморие е много голямо. Трябва да се има предвид, че под вода лежат още десетки или стотици. Кому е бил нужен такъв голям военен флот, срещу кого? Та нали древните елини са дошли тук, за да живеят в мир по своя полисен начин на живот. Това е било възможно за тях само чрез общуване с населението на богатите тракийски земи. При това за отбелязване е, че каменни котви са открити не само в няколко пристанища (четири) на елински селища, но и в останалите 7 регистрирани пристанища по тракийския бряг на Черно море. Освен това, след като през VII в. пр. н. е. се използувала новата двулапа котва с щок, дали елинските военни нямало първи да се възползуват от нея? Трудно ще се намерят котвите на тези военни кораби, защото те са стоели изкарани на сушата — на брега, и са били пускани на вода само за бойни действия[26]. ΝΗΑΣΚΟΥ означава на ΝΗΑΣΚΟΣ в родителен падеж, т. е. котвата е притежание, тя е на собственика ΝΗΑΣΚΟΣ. А това изключва възможността корабът, който я е носил, да е бил военен. Очевидно тази котва е обслужвала частен търговски кораб от това време (VI—IV в. пр. н. е.). Защо тогава котвата е каменна? Изглежда, това е изключение — продължаване използуването на каменна котва, след като е въведена двулапата дървена котва с каменен или оловен щок. Дали ΝΗΑΣΚΟΣ не е бил богат елинизиран трак от Аполония, който да е притежавал кораб, и като собственик да е използувал не новите, а традиционните плавателни съдове по тракийското крайбрежие — гребно-ветроходните? Ние не знаем. Ако се появят нови надписи, ще се хвърли светлина по този въпрос. Но засега трябва да се приеме, че точно като изключение този случай потвърждава правилото, а именно, че гребно-ветроходните кораби с каменни котви от Българското Черноморие са от по-стара епоха, т. е. преди VII в. пр. н. е.

Така голямото количество каменни котви с отвори (около 150) от Българското Черноморие и техният петрографски анализ недвусмислено показват, че тук е имало едно много добре развито местно корабоплаване. Както стана дума по-горе, 90 % от каменните котви са местни, а 10 % са чужди. Очевидно това местно корабоплаване предхожда по време заселването на древните елини тук. Но в какви хронологически рамки може да бъде поставено то?

Известно е, че след Троянската война[27] в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие настъпват размирни векове на войни и стълкновения, на движения на народи по суша и по море. Тогава се появяват и „морските народи" за египтяните. Всъщност от XII в. пр. н. е. започва помасово въвеждане в този район на света на новия метал *желязото*. Именно този факт предизвиква прегрупирането, местенето и движението на общините към и за железни руди, именно това е причината (от техническо естество), заради която тези размирни векове биват наричани и „тъмни векове" — краят на II — началото на I хил. пр. н. е. Това показва, че през тези векове

едва ли се е водила регулярна търговия по море. А голямото количество каменни котви и металните слитъци говорят именно за спокойни и системни търговски връзки. Тоест по-голяма част от каменните котви, ние не знаем сега точно колко, трябва да се изключи от края на II — началото на I хил. пр. н. е. и да се отнесе още по-назад във времето.

Каменните котви от Източното Средиземноморие се датират III—II хил. пр. н. е.[28], но повечето автори са склонни да приемат времето между XVI и XII/XI/X в. пр. н. е.[29] Корабите от Крито-Микенската епоха били гребно-ветроходни и ползували каменни котви с отвори. Металните слитъци с форма на опъната волска или овча кожа от Източното Средиземноморие се датират XVI—XII в. пр. н. е.[30] Златно-сребърно-медният слитък от Калиакра е открит под вода в района на местонамиране на каменните котви с отвори. Кръстът е буквен знак, който се използувал в минойското писмо от втората половина на II хил. пр. н. е. Знаци с форма на кръст от Българското Черноморие има върху една котва от Созопол, една котва от Шабла и върху медния слитък от с. Черково, Бургаска област[31]. Разбира се, кръстът се използува и в други писмени системи и в по-късно време, но ние сме длъжни все пак да отбележим това сходство, защото ни позволява да вървим към едно от възможните, и то най-вероятното решение на проблема за датировката на каменните котви.

Така местоположението и средата на намиране на каменните котви (обр. 2) и археологическите паралели и сходства с Източното Средиземноморие позволяват да отнесем каменните котви от Българското Черноморие във времето на III—II хил. пр. н. е. или поне (засега) най-вече XVI—XII/XI в. пр. н. е. Има ли основания за такава датировка такова старо корабоплаване, упражнявано от тракийското общество?

III—II хил. пр. н. е. е времето на бронзовата епоха в тракийските земи. През III хил. пр. н. е. се използувал арсенов бронз, а през II хил. пр. н. е. започнало произвеждането на същински бронз — сплав от мед и калай. За производството на бронз основната суровина била медта. Въпреки че през III хил. пр. н. е. бронзът не се използувал масово в производството на оръдия на труда и оръжия и все още преобладавали тези, изработени от камък, кост, рог или дърво, то неговата ценност била изключително висока. През II хил. пр. н. е. и особено с настъпването на късния бронз от XVI в. пр. н. е. производството на същински бронз се усъвършенствувало и увеличило и довело до интензивното му внедряване при производството на оръдия на труда и което е особено важно — на оръжия. През тази епоха[32] се появила колесницата, теглена от коне, появили се мечовете-рапири, двуостите мечове и други оръжия, всички те свързани с производството на същински бронз. От тази епоха се откриват и метални съкровища, каквото е например Вълчитрънското.

Видно е, че металът на III—II хил. пр. н. е. бил медта. Неговото значение през тези хилядолетия непрестанно нараствало, за да достигне върха си през къснобронзовата епоха в древнотракийските земи XVI/XV—XII/XI в. пр. н. е.[33] От бронз се изработвали сърпове, но от бронз били и мечовете на аристокрацията. Следователно притежаването на бронз означавало не само сигурност в труда, но то означавало, че можеш да имаш и сила, и власт. А най-лесно можели да си осигурят бронз за оръжията (преди всичко, а сетне за оръдията на труда) именно тези, които имали сила и власт — царете и аристокрацията.

В древнотракийските земи медта се произвеждала още през медно-каменната епоха. Нещо повече, през IV хил. пр. н. е. (а по най-новите датировки на Х. Тодорова V хил. пр. н. е.) те били първият и най-активен не само в Европа, но и в света металургичен център[34]. От тях медта се разпространявала на север и на юг. През II хил. пр. н. е. обаче за производството на същински бронз бил необходим и калай. А такъв в древна Тракия нямало. Следователно той трябвало да бъде внасян. Наличието на местни бронзови оръдия на труда и оръжия недвусмислено показва, че такава търговия се е водила — търговия за износ на мед към земите, където тя липсвала, и внос на калай от земите, където той се произвеждал. За такава търговия говорят и двата метални слитъка — домонетни форми на пари от Българското Черноморие — медният от с. Черково, Бургаско, и златно-сребърно-медният от н. Калиакра.

Най-близките известни ни находища[35] на калай били — едното в Средна Европа, другото — в източните земи на Мала Азия. Вероятно вносът на калай се е осъществявал по Дунав и през Черно море от южните му малоазийски брегове. Много вероятно е калай да се е внасял и през източносредиземноморските островни и континентални пристанища-посредници. Във всички тези посоки сигурно са били организирани редовни търговски експедиции. Както изглежда, те изнасяли мед и внасяли калай и други стоки.

Обществото устройство в Тракия през II хил. пр. н. е. било ранно класово, двусъставно[36]. То се състояло от царе (аристокрация) и редови общинници. Тъй като в тази епоха липсвало самостоятелно търговско-занаятчийско съсловие, то монополът върху тази изключително важна търговия е могъл

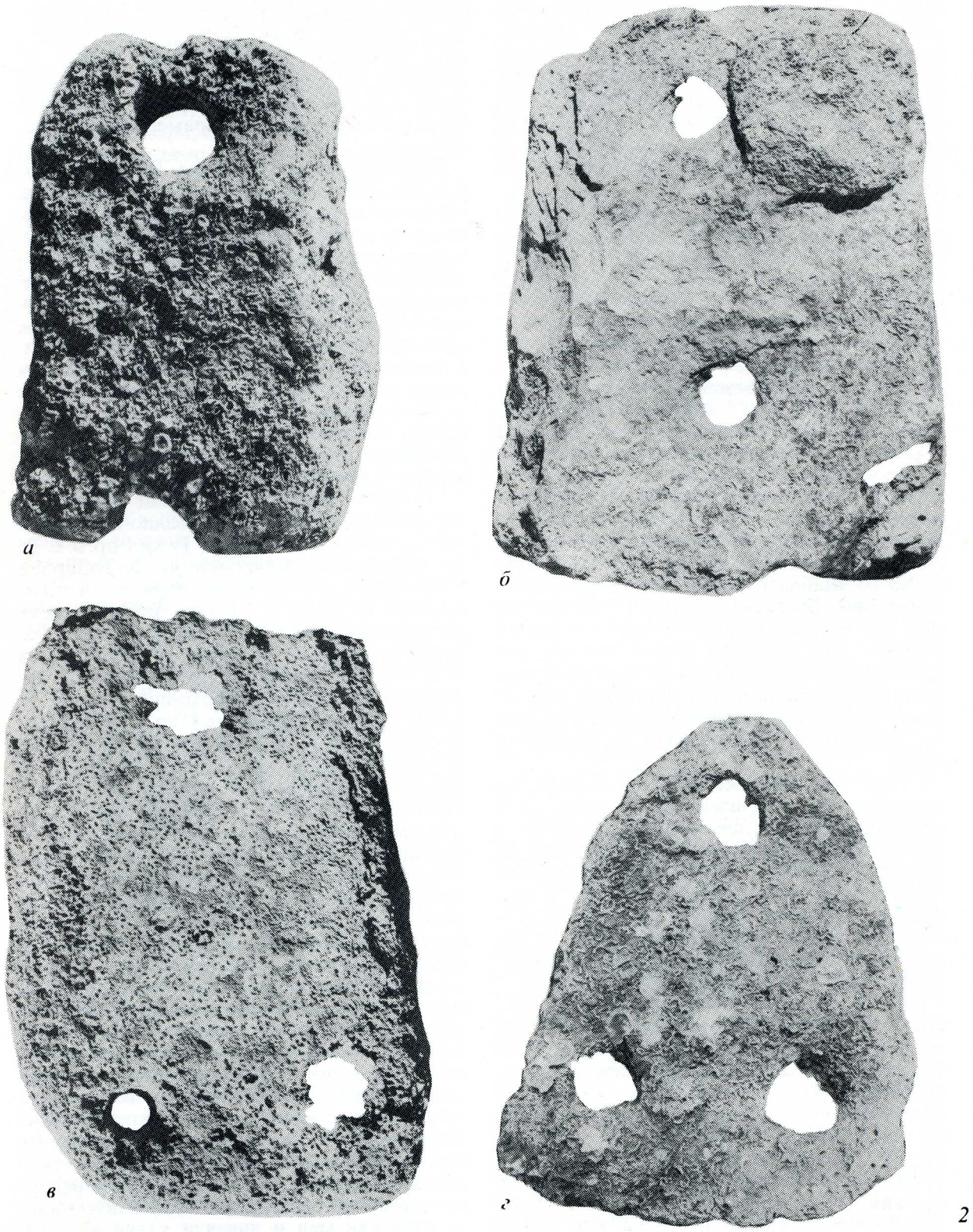

2

● *Обр. 2 а – г) каменни котви с отвори от подводните проучвания в пристанището при Несебър от III–II хил. пр. н. е. Fig. а – г) ancres en pierre avec ouvertures des études sousmarines dans le port près de Nesebăr du IIIe–IIe millénaire av. n. ère*

да принадлежи само на царя. Вероятно той назначавал ръководителите на тези експедиции измежду своите приближени; гребците на корабите ще да са били набирани сред обикновените хора от общината. Тази практика се среща при социалнополитически структури, сходни на тракийската. Подобно е било положението и в Угарит по това време[37].

Сега трябва да се отговори и на последния въпрос: ако ранноκласовото тракийско общество през II хил. пр. н. е. е организирало свои морски експедиции, защо през I хил. пр. н. е., и особено след древногръцкото заселване по бреговете на Тракия VII—V в. пр. н. е., писмените сведения, които познаваме, не говорят за такова могъщо тракийско корабоплаване?

В края на II хил. пр. н. е. настъпва ранножелязната епоха в Югоизточна Европа. Вместо от калаен бронз оръдията на труда и оръжията започнали да се правят от новия метал *желязото* — то било много по-твърдо и издръжливо. Освен това има още една много важна особеност — докато медни и калаени находища се намирали много нарядко, то железни руди имало почти навсякъде. Достатъчно било само да се усвои новата технология. Тоест зависимостта на тракийската търговия от медта (и калая) през I хил. пр. н. е. вече не съществувала. На практика тя станала ненужна, излишна. Царете нямало за какво да организират свои експедиции, защото древнотракийските земи били богати, в тях имало всичко. През първите векове на I хил. пр. н. е., както стана дума по-горе, движението и установяването на общините едва ли са позволявали да се води регулярна търговия. След VII в. пр. н. е., тъй като тракийското общество продължавало да бъде ранноκласово двусъставно, за разлика от гръцкото, в което съществувало самостоятелно отделило се търговско-занаятчийско съсловие, то ако имало нужда, търговските операции на царя се провеждали от това съсловие в елинските полиси. Именно поради това тракийските царе и династи се стремели да държат в подчинение или да владеят гръцките градове по тракийските крайбрежия[38].

И така на този етап от проучванията на каменните котви от развитието на подводната археология и от развитието на представите ни за древнотракийската морска култура мога да кажа в заключение, че сигурно е следното:

1. По-голямото количество от котвите са местни, много малко са донесени от други брегове.

2. Корабите, които са използували тези котви, са били гребно-ветроходни.

3. Каменните котви от тракийските брегове са могли да бъдат произведени и използувани през IV, III и II хил. пр. н. е. във връзка с местното производство и износа на мед. Това важи особено силно за II хил. пр. н. е. и най-вече за неговата втора половина. През същото това II хил. пр. н. е. е трябвало да се внася калай, за да може с медта да се произведе същинската бронзова сплав.

4. Ранноκласовото обществено устройство в Тракия от II хил. пр. н. е. позволявало организирането и провеждането на търговски морски и речни експедиции, свързани с производството и износа на мед и вноса на калай.

5. Използуването на каменни котви продължава и през античността. Както изглежда (засега), докъм средата на I хил. пр. н. е., когато това изключение ще да е било вече рядко срещана старина, а не правило за епохата.

Най-голямото количество каменни котви (но не всички) най-вероятно трябва да се отнесе към къснобронзовата епоха XVI/XV—XII/XI в. пр. н. е.

Какво е необходимо по-нататък?

А) Да се свърже датировката на каменните котви с по-прецизното определяне времето на използуване на каменните и оловните щокове от Българското Черноморие.

Б) За датировката на котвите и щоковете максимално да се привлекат и текстkритично да се анализират данните от античните автори.

В) Да се търсят пътища за датировка на каменните котви по метода С 14.

Г) Да се проведат геоморфоложки изследвания, които поне приблизително ще дадат специфичната хронология на промените в морското равнище по западния бряг на Черно море. Във връзка с това да продължат и да се прецизират комплексните изследвания на потънали ранни селища и пристанищата им както с оглед изучаване на тяхната икономика, част от която са търговията, мореплаването и риболова, така също и с проучване промените на географските условия и свързаните с тях промени в стопанствата на тези общини.

Това са към днешна дата постиженията и проблемите, свързани с датировката на каменните котви в изучаването на древнотракийската морска култура.

[1] Котвите и щоковете от българските музеи не са публикувани цялостно. По-важни са изданията: Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика. — В: Тракийски паметници. С., 1982. 431—487; Thracia Pontica. I. Premier symposium international, Sozopol 1979. S., 1982; Thracia Pontica. II. Deuxième symposium international, Sozopol 1982. Jambol, 1985.

[2] Ив. Гълъбов. Експедиция „Маслен нос". — Подводен спорт, 1960, №2, 7—8.

[3] Б. Димитров, К. Порожанов. Икономическа характеристика на гръцките колонии по тракийския бряг на Черно море (края на VII в. пр. н. е. — началото на V в. пр. н. е.). — Векове, 1977, №3, 24—30.

[4] Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., 431—487.

[5] V. Karageorghis. Chronique des fouilles à Chypre en 1967. — BCH, 92, 1968, 1, 278, fig. 34 et 35; Chronique des fouilles à Chypre en 1968. — BCH, 93, 1969,

2, 531, fig. 170; G. Bass. Les premier navigateurs en Méditerranée et au Proche Orient. — In: Archéologie sous-marine (4000 ans d'histoire maritime). Paris, 1972, p. 23, 92, fig. 25; Dan E. Mc Caslin. Stone Anchors in Antiquity: Coastal Settlements and Maritime Trade Routes in the Eastern Mediterranean ca 1600—1050 B. C.. Göteborg, 1980. — Studies in Mediterranean Archaeology, vol. LXI, 51—52.

[6] Вж. Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., 431—487 с цит. лит.; K. Porogeanov. Navigation et commerce de la population du littoral européen de la mer Noire de la Thrace ancienne avec des peuples de la Méditerranée Orientale (XVI—XII s. av. n. è.). — In: Dritter IThK Wien 1980. S., 1984, 69—72.

[7] Ж. Иванов, Д. Димов, Хр. Пимпирев, Н. Кунева. Предварителни резултати от геолого-петрографски анализ на каменни котви и щокове от българското Черноморско крайбрежие. — В: Първи национален симпозиум „Североизточна България — древност и съвремие", Толбухин 1982. С., 1985, 83—97; Z. Ivanov, D. Dimov, Chr. Pimpirev, N. Kuneva. Les résultats préliminaires de l'analyse pétrographique des ancres en pierre et des jas du littoral bulgare de la mer Noire. — Thracia Pontica. II. Sozopol, 1982. Jambol, 1985, 135—150.

[8] Тук не се прави публикация на каменните котви от българските музеи. Това трябва да бъде сторено на каталожен принцип от авторски колектив, участвувал в откриването и обработката на този вид археологически материал. За целите на изложението е важно да се изброят повече от местонаходищата и котвите и да се види тяхното местоположение спрямо археологическите обекти на сушата.

[9] М. Лазаров. Отчет на подводна археологическа експедиция „Шабла 1979". Открити 5 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation et commerce...; За „Карон лимен" вж. G. Mihailov. IGBR, I. S., 1970, p. 29.

[10] Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 2 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation et commerce...

[11] Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 14 каменни котви, непубликувани, съобщени като брой заедно с още 4 каменни котви, извадени от предишни експедиции в: K. Porogeanov. Navigation et commerce...; Отчет на БМП за 1980 г. — 14 каменни котви, непубликувани; Полеви дневник на експедиция на БМП за 1981 г. — 5 каменни котви, непубликувани; Полеви дневник на експедиция на ЦМИА за 1984 г. — 2 каменни котви, непубликувани.

За слитъка от Калиакра вж. Г. Тончева. Нови данни за търговията по Черноморското крайбрежие през XVI—XIV в. пр. н. е. — Векове, 1973, №3, 17—24.

За археологическите разкопки вж. A. Balkanska. Tirisis — Tirisa — Akra. — Klio, 62, 1980, 1, S. 27—49; Thrakien und die Kultur des Hellenismus. — In: Dritter IThK Wien 1980. S., 1984, 255—259.

За името вж. D. Detschev. Die thrakischen Spracheste. Wien, 1976², S. 496.

[12] Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 2 каменни котви, непубликувани; Авг. Петков, К. Порожанов, Ас. Салкин, Хр. Ангелов. Отчет на подводна археологическа експедиция „Крапец-Каварна" през 1985 г. — 1 оловен щок, непубликуван. Сведението за тракийска керамика от района на Каварна дължа на Асен Салкин, за което му изказвам благодарност.

За вероятната тракийска етимология на името вж. К. Влахов. Културно-езиково наследство в Североизточна България. — В: Първи национален симпозиум „Североизточна България — древност и съвремие"..., с. 200.

[13] Nessebre, vol. II, S., 1980; Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., 483—485, където са публикувани 23 каменни котви с отвори; За името виж: D. Detschev. Op. cit., 295—296.

[14] М. Лазаров. Потъналата флотилия. Варна, 1975, с. 43 — 1 каменна котва, непубликувана.

[15] Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., 469—473 — публикувани 44 каменни котви с отвори; Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 2 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation...; Отчет на експедиция на БМП за 1980 г. — 4 каменни котви от южната страна на о. Св. Иван, непубликувани, съобщени в: К. Порожанов. Подводни археологически проучвания по Странджанското крайбрежие през 1980 г. — В: Странджанско-Сакарски сборник. II, кн. 2. Малко Търново, 1984, 70—72; Полеви дневник на експедиция на ЦМИА за 1984 г. — 4 каменни котви, непубликувани.

За възможността датировката на „вълнолома" да е V—III в. пр. н. е. вж. Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Пристанищата на Аполония и Месамбрия. — В: Мегалитите в Тракия. II. Тракия Понтика..., с. 444.

За възможността „вълноломът" да се предатира в XVI—XII в. пр. н. е. вж. K. Porojanov. Les ports anciens de la ville de Sozopol. — Thracia Pontica II. Sozopol, 1982. Jambol, 1985, 196—207.

За античната Аполония вж.: Сб. Аполония. С., 1963.

[16] Отчет на експедиция на БМП за 1981 г. — 2 каменни котви, непубликувани; За тракийския могилен некропол вж. M. Tzaneva. Thrakisches Hügelgrab bei Kolokita. — Thracia Pontica II..., 352—359.

[17] Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 4 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation et commerce...; 1 каменна котва бе открита от експедиция на „Морско общество" — Бургас, през 1985 г. Тя бе представена същата година на симпозиума Тракия Понтика III от н. с. Иван Карайотов.

За крепостта и мегалитите вж. Мегалитите в Тракия. I. — В: Тракийски паметници. I. С., 1976, 130—131, рис. 142.

[18] Отчет на експедиция на БМП за 1978 г. — 2 каменни котви, непубликувани, съобщени в: К. Порожанов, В. Попов. Пристанищата на Странджанското Черноморско крайбрежие през античността. — В: Странджанско-Сакарски сборник. I. Малко Търново, 1984, 307—311; Отчет на експедиция на БМП за 1979 г. — 3 каменни котви, непубликувани, съобщени в: K. Porogeanov. Navigation...; Отчет на експедиция на БМП за 1980 г. — 5 каменни котви, непубликувани.

За крепостта вж. Мегалитите в Тракия. I. — В: Тракийски паметници. I. С., 1976, 129—130, рис. 141.

[19] М. Лазаров. Потъналата флотилия..., 43—44 — 1 каменна котва, непубликувана; Отчет на експедиция на БМП за 1978 г. — 1 каменна котва от северния залив и една каменна котва от южния залив — непубликувани; М. Лазаров, К. Порожанов, В. Попов. Отчет на подводна археологическа експедиция „Урдовиза '86" — 1 каменна котва от южния залив, непубликувана. Сведението за открита керамика от къснобронзовата епоха дължа на проф. В. Велков и н. с. Иван Карайотов, за което им благодаря. За имената на -виза, -биза, -диза вж. D. Detschev. Op. cit., S. 69—70, 132.

[20] J. Rougé. La marine dans l'Antiquité. Vendôme; 1975, 89—90.

[21] Idem, 71—75.

[22] P. Gianfrotta. First elements for the dating of stone anchors stocks. — IJNA, 1977, vol. 6, No 4, 285—291.

[23] J. Rougé. Op. cit., p. 53.

[24] B. Dimitrov. Anchors from the ancient ports of Sozopol. — IJNA, 1977, vol. 6, No 2, 156—163.

[25] Ж. Иванов, Д. Димов, Хр. Пимпирев, Н. Кунева. Цит. съч.; Z. Ivanov, D. Dimov, Chr. Pimpirev, N. Kuneva. Op. cit.

Котвата с надписа е от седиментни скали от района на гр. Мичурин.

[26] J. Rougé. Op. cit., 53—55.

[27] Ал. Фол. Югоизточна Европа и Мала Азия. — В: Сборник в чест на проф. д-р Хр. Гандев. Изследвания по случай 75 г. от рождението му. С., 1985, 87—91.

[28] H. Frost. Stone Anchors as Clues to Bronze Age Trade Routes. — Thracia Pontica I. Sozopol, 1979. S., 1982, 280—289.

[29] Вж. бел. 6.

[30] Г. Тончева. Нови данни... с цит. лит.; Ив. Карайотов. Критски меден слитък от с. Черково, Бургаски окръг. — Нумизматика, 1978, № 1 с цит. лит.; Дж. Бас. Археология на морското дъно. С., 1982, 49—58.

[31] Ив. Карайотов. Критски медец слитък...

[32] К. Порожанов. Сущность появления конницы в древнем мире и Фракии. — В: Изследвания по случай 70 г. от рождението на проф. Ив. Венедиков (под печат).

[33] История на България. I. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. С., 1979, 86—89.

[34] Е. Н. Черных. Об основных этапах древнейшей металлургии на территории Болгарии (IV — нач. I тыс. до н. э.). — Thracia, III, 1974, 379—396; Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., 1978.

[35] K. Porozanov, Problems of the Thracian Socio-Economic and Political System (Second Half of the 2nd Millemium B. C.). — Etudes balkanique, 1989, 1.

[36] Ал. Фол. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970; К. Порожанов. Въпроси на тракийското...

[37] М. Л. Гельцер. Войско Угарита и его организация. — ВДИ, 1969, 3, 25—37.

[38] М. Тачева. Опит за възстановяване политическата история на Тракия от края на IV до края на III в. пр. н. е. — Векове, 1981, № 3, 47—52.

Datation des ancres en pierre aves trous du rivage bulgare de la Mer Noire — réalisations et problémes

K. POROŽANOV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur étudi e les gisements d'ancres en pierre connus jusqu'à 1986 de Šabla, Jajlata, Kaliakra, Nesebăr, Pomorie, Sozopol, Rajski zaliv, Ropotamo, Maslen nos et Urdoviza. Ces gisements témoignent de l'existence des ports liés au système d'habitat de l'Antiquité. Cela permet d'établir que les ancres en pierre se trouvent en des endroits différents de ceux des jas en pierre et en plomb. L'endroit où ont été trouvées les ancres en pierre atteste qu'elles servaient des bateaux à rame. Ces conclusions autorisent à rapporter la datation des ancres en pierre avec trous avant le Ier millénaire av. n. ère. L'auteur admet qu'il est possible que des ancres en pierre aient été utilisées également pendant le Ier millénaire av. n. ère, mais seulement comme survivance.

La navigation locale le long du rivage thrace européen de la mer Noire, attestée par les ancres en pierre, est justifiée par la valeur et la propagation du métal de l'âge de Chalcolique récent et de l'Age du bronze — le cuivre. Ceci autorise à admettre que des ancres en pierre aient été utilisées pendant les IVe, IIIe et IIe millénaires av. n. ère. La quantité fondamentale des ancres cependant se rapporte surtout à la seconde moitié du IIe millénaire av. n. ère. La supposition de navigation thrace trouve son fondement également dans l'ancienne organisation sociale de classe en Thrace de cette époque.

A la fin l'auteur indique les voies de traitement ultérieur et plus précis des ancres en pierre et de solution des problèmes liés à ces dernières, lors de l'étude de la culture maritime ancienne thrace.

Културно сдружение (σπείρη) в Августа Траяна (Тракия)

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ДИМИТЪР НИКОЛОВ

При строителството на жилищен блок на ул. „Димитър Асенов" № 13 в Стара Загора (античната Августа Траяна) била открита каменна ара[1]. Тя е с квадратно сечение, горе и долу профилирана, вис. 0,90 м, шир. 0,45 м. Върху арата — надпис на старогръцки език. Той е изчукан в последователен ред върху четирите страни на арата, и то върху най-горната ѝ част. Текстът гласи:

Ἀγαθῆι τύ[χη]ι
Τῆι προπόλεως σπείρηι.
I. Οἱ μαγαρεῖς ἀνέστησαν τὸν
βωμὸν. Καρτερὶς Ναννᾶ
5. γερουσιαστής,
II. Φλάβις κουκου-
λάρις μαγαρεύς,
III. Τροφίμος Ἀπολλοδώ-
ρου ὁ κε(=καὶ) Ἀσβόλις μαγαρεύς,
IV. 10. Ἡρακλειανός,
κανδιδάρις,
μαγαρεύς.

В надписа има много лигатури: р. 2: Т, Н, П, Р; Ω, Σ; р. 3: Т, Н, N, Т; р. 4: Т, Е, N, N; р. 5: Н, С; р. 7: Υ, Σ; р. 8: Δ, Ω; р. 9: Υ, Σ; р. 10: Н, Р.

Превод: На добър час.
(Посвещение) на спейрата в предградието.
Магаревсите поставиха арата:
Картерис, син на Нанас, герузиаст,
Флавис, кукуларис (производител на качулки), магаревс, Трофим, син на Аполодор, който (се нарича) и Асболис, магаревс,
Хераклиан, кандидарис (хлебар), магаревс.

Касае се за посвещение, направено в чест на религиозно сдружение (спейра), свързано с магарон, от името на четири негови членове магаревси — лица с някакви жречески и подобни организаторски задължения. Те вероятно са били избирани из средите на членовете на спейрата. Магаронът е сградата или помещението, където са се събирали членовете на сдружението, за да изпълняват съответните религиозни задължения. То се е намирало в предградието на града, в случая на Августа Траяна (πρόπολις = προάστιον)[2].

Посвещението намира аналогии в много надписи, откривани в Мала Азия и градове из елинския свят, също и в отделни надписи от римските провинции Тракия и Македония от втората половина на II и първата половина на III в.

Понятието μάγαρον (има и дублетна форма μέγαρον) се отнася за културна сграда. Хезихий обяснява: μέγαρα — καὶ θεῶν οἴκημα. При много културе има магарон и те са от различен тип — ниши, пещери, или много често крипти. Преобладаващи са магароните, свързани с хтонични култове, като например към Деметра, Дионис, Кибела и др. У Хезихий под понятието μέγαρα четем: οἱ μὲν καταγείους οἰκήσεις καὶ βάραθρα, т. е. подземни обиталища. За това може да се сравни и обяснението на думата κατάγαια — οἰκήματα Δήμητρος καὶ Περσεφόνης[3]. Един мегарон на Деметра е засвидетелстван епиграфски и в Аполония Понтика, дн. Созопол, и то още в V—VI в. пр. н. е.[4] Тези магарони са по същество местата, където са се извършвали мистериите или задължителните за съответното културно сдружение свещенодействия[5].

От елинския свят са известни много случаи, когато жреци, отделни членове на сдружението, самите сдружения като цяло посвещават магарони, т. е. заплащат тяхното изграждане, възстановяване или частично адаптиране, частични поправки.

В 126—125 г. в о-в Делос един жрец посвещава τὸ μέγαρον[6]. В два надписа от римското пристанище Остия, които са единствените известни досега в Италия, четем: Camurennius Verus sac(erdos) deae Isidis... et ceteri [Isi]aci magar(um) de suo restitu(it)[7]; voto succe[pto] Calventia Severina et Aurelia Severa nepos megarum ampliaverunt[8].

От Смирна също ни е известен магарон[9]. В Калатис, дн. Мангалия, е направено посвещение в чест на свещена пещера на Дионис (τὸ ἄντρον)[10]. В провинция Тракия понятието магарон е засвидетелствувано в един надпис от Абдера (II в.)[11]: Γ. Κασσιος Σεξτος ἀρχιβουκόλος θεῷ Διονύσῳ καὶ τοῖς συνμύσταις ἐκ τῶν ἰδίων τὸ μάγαρον ἐποίησεν. Тук магаронът принадлежи на сдружение на мисти около Дионис.

Понятието μαγαρεῖς, т. е. някакви мисти, излъчени из членовете на сдружението, които са обединени около определен магарон с определени задължения, се среща в надписа от Августа Траяна за първи път. Досега бе засвидетелствуван, и то в надпис от Тесалоника, дн. Солун (Егейска Тракия), само един ἀρχιμαγαρεύς, т. е. ръководител на магарона, на магаревсите[12]: ὁ ἀρχιμαγαρεὺς καὶ ἀρχινεωκώρος καὶ πατὴρ σπηλλέου (=σπηλαίου) καὶ Αὐρ(ηλία) Σωσιπάτρα ἡ γαλακτηφόρος κισταφορήσασα <ν> ἔτη λ, τον βωμὸν ἐκ τῶν ἰδίων ἀνέθηκαν. Εὐτυχῶς. В този случай за нуждите на магарона се използувала някаква пещера, в която се извършват мистериите, и архимагаревсът е назован „баща на пещерата".

Разглежданата от нас ара е посветена на една σπείρη, която е имала свой μάγαρον в предградието (πρόπολις=προάστιον) на Августа Траяна.

Под σπείρη в този и подобни случаи се разбира сдружение на посветени, свързани с мистичен култ, в повечето случаи, свързани с култа към Дионис. От известните досега надписи се вижда, че те са последвани в текстовете от етническо или религиозно определение[13]. То е еднозначно с понятието θίασος и така е документирано в редица надписи. Спейра на Дионисови мисти е известна от Cillae, дн. Черна гора, Чирпанско, също в територията на Августа Траяна[14]. И тук арата е с релефи от четирите страни. Спейра, също на Дионис, и то на преселници от Мала Азия, е съществувала в Монтана, дн. Михайловград (Долна Мизия)[15], също и в Перинт, дн. Ерегли (Турция) — Βαχχεῖον Ἀσιανῶν[16], в Напока, дн. Клуж (провинция Дакия, в дн. Румъния) от 235 г. — σπείρα Ἀσιανῶν. Тази спейра се е състояла от 26 мъже и 17 жени[17] Спейра е известна и от Томи, дн. Констанца (Долна Мизия, в Добруджа) — σπείρα Ῥωμαίων[18]. Дионисова спейра е имало и в Истрос[19]: ἡ σπείρη Διονυσιαστῶν.Надпис за спейра е известен и от Айтоско (провинция Тракия)[20]. Текстът при подобни надписи винаги е с посвещение на сдружението Διονύσου ἱερεῖς θεοῖς τοῖς ἐπικειμένοις καὶ σπείρῃ ἱερᾷ ἀνέθηκαν, следват имената на посветителите — дионисови жреци, както се вижда в един надпис от Рим[21].

Значителен интерес представят два надписа, открити в Италия: от Portus Traiani (в Лациум) и от пристанището на Остия, в които се споменава една „спейра на Траяненците" (σπείρη Τραιανησίων). Около тези надписи в литературата има спор относно значението на „Траяненци".

Надписът от Portus Traiani гласи[22]:

Ἀγνῆς εὐσέμνοιο σπείρης Τραιανησίων οἱ δὲ
ἱερεῖς ἱερειά τε θεοῦ μεγάλου Διονύσου
Λ. Σούλλιος Λ[ε]ωνίδης καὶ
Ἰουλία Ῥουφεῖνα, ἐπὶ παραστάτῃ Σεκούνδῳ.

Същите Traianenses се споменават и в един фрагментарно запазен надпис на латински от Остия. Той е посветен на Диана[23]. В коментара в Корпуса на латинските надписи (CIL) е отбелязано, че се касае за една и съща спейра, където освен Дионис се е почитала и Диана, т.е. триобразната Хеката. Първоначалното обяснение, че се касае за „траяненци", понеже е намерено в т.нар. пристанище на имп. Траян, се отхвърля от Фр. Поланд, един от най-сериозните изследователи на култовите и други антични сдружения. Той обръща внимание, че тези спейри в Италия и провинциите най-често обединяват чужденци, преселници от други места, обединени около техни локални култове, свързани с мистерии, които те продължават да почитат в новото си местожителство[24]. Като имам предвид характера на култа, почитан от сдружението на Траяненците, и като имам предвид установения факт, че такива спейри са много типични за Мала Азия и оттам в Тракия, считам, че теоретически е напълно възможно да се касае за преселници от Августа Траяна в Рим, почитащи тук Дионисовия култ. С понятието Τραιανεσίοι жителите на Августа Траяна са засвидетелствувани в редица надписи[25].

Определен интерес представлява споменаването, че спейрата, а очевидно и магаронът на спейрата, е била „извън града". Във връзка с честите споменавания на това понятие в надписи има и различни схващания и обяснения в научната литература. Л. Робер обръща внимание[26], че има почитани божества πρὸ πόλεως, т.е. пред градската порта, извън стените на града. Понякога това понятие се употребява просто за божества, покровители на съответния град. За светилището може да се посочи, че е πρὸ πόλεως, а понякога и определен жрец, назован πρὸ πόλεως, може да бъде и главният жрец на града.

Най-многобройни надписи, съдържащи понятието πρὸ πόλεως, са надписите от Мала Азия, и то и от елинистическата, и от римската епоха.

От Ефес произхождат много надписи за сдружения на мисти, обединени около почитането на Дионис и Деметра, които провеждали култовите си церемонии извън града, край града[27]: от Хадрианово време — οἱ πρὸ πόλεως μύσται συνθρόνος (друга дума за συννάος) τῶι Διονύσῳ τῶν πρὸ πόλεως[28]; от Смирна[29]. Μυστῶν πρὸ πόλεως Βρεισέων, т.е. на Διόνυσος

BIBLIOTEKA Poznań

Βρεισεὺς πρὸ πόλεως; споменава се и τὸ πρὸ πόλεως βαχχεῖον (sic)[30]. В Приене е имало светилище πρὸ πόλεως[31]. В Ойноанда, Ликия, е имало светилище на Латона, закрилница на Ликия, което е било πρὸ πόλεως[32]. В Йония често се споменават Дионисови светилища извън градовете, празнували се съответни празници ἔξω τείχεως. Едно от най-значителните светилища на Дионис се намирало извън стените на Милет[33]. Светилището на Деметра и Коре на о-в Тасос също е било разположено извън стените на града ὁ [ἐγγ]ὺς τοῖς τείχεσι ἐστι[34].

Много са редки сведенията за същността на тези „извънградски" свещенодействия, които поради характера на мистериите не се отбелязват в публични документи. При някои от тях особено място са заемали култови действия, изпълнявани от жреци и жрици, свързани с използуването на вода. Издигани били даже и отделни нимфеуми. Това добре се вижда от един надпис, произхождащ от о-в Теос и добре датиран през III в. пр. н. е.[35]: ὅσοι ἂν ἱερεῖς ἢ ὅσαι ἱέρειαι πρὸ πόλεως θυσίαν συντελῶσιν ὑ[δρεύεσ]θαι πρὸς τὰς θυσίας ἐν οἷς δεῖ ὕδατι τούτωι, λαμβάνιν δὲ [καὶ τοὺς] συντελούντας τὰ λουτρὰ ἐντεύθεν, ἱδρύεσθαι δὲ κ[αὶ ταῖς νύμ]φαις τὰ λο[υ]τρὰ ἀπὸ τῆς χρήνης ταύτης.

За религиозни сдружения независимо как са назовани — θίασος или σύνοδος, които както в надписа от Августа Траяна, са се събирали „извън града", се споменава в надпис от Магнезия на Меандър (IV в. пр. н. е.)[36]: θίασος ὁ πρὸ πόλεως в надпис от Смирна[37]: ἡ σύνοδος τῶν μυστῶν τῆς μεγάλης θεᾶς πρὸ πόλεως θεσμοφόρου Δήμητρος. Понятието πρὸ πόλεως се предава в публикациите разделено. В случаи обаче, когато не се касае изобщо за свещенодействия извън града, а вече и за определено пространство, където се издигат култови сгради или съществуват магарони, то естествено е да се схваща и като „предградие". Върху това е обърнато внимание още в древността, например у Celsus[38]: πρόπολις = προάστιον. В този смисъл следва да се разбира и споменаването на това понятие в надписа от Августа Траяна, още повече, че сдружението е свързано и с магарон. Всъщност той е единственият от известните ни от Мала Азия и Тракия надписи, от който би могло да се заключи, че спейрата е имало свой магарон.

Преки сведения за божеството, почитано от сдружението в Августа Траяна, липсват. Посвещението е направено конкретно в „чест на сдружението, на спейрата, в предградието". Очевидно тази спейра е била много популярна за населението в Августа Траяна, за да се назове божеството, или пък са играли роля и някои други обстоятелства, свързани с характера на култа. Твърде е възможно да е бил почитан Дионис, ако се вземат предвид текстовете на някои споменати вече надписи, издигани от подобни сдружения.

С култ към Дионис са свързани и споменатите надписи на Траяненците от Остия и Портус Траяни.

Текстът на надписа предлага данни за социалния и етническия състав на посветените, на членовете на тази спейра. Най-изтъкнатият от тях е Καρτερὶς Ναννᾶ, който е герузиаст, т. е. член на местната герузия. Καρτέριος с разновидности Καρτερὸς, Καρτέριος, Κρατερός и сега в нашия надпис Καρτερίς е име, срещащо се в Мала Азия. В надписи от Тракия и Мизия не е известно досега[39]. Той е син на Νάννας — м. име, срещащо се също само в Мала Азия. По-разпространена е женската му форма Νάννα Ликия, о-в Кос, Атина[40]. Герузията в Августа Траяна, почетен съвет от най-изтъкнати и заслужили граждани, е засвидетелствувана и тук, и в други градове в Тракия[41].

Според името и професията си Φλάβις κουκουλάρις е либертин или перегрин. Той също е от малоазийски произход. Тези кукуларии водят името си от производството на т. нар. cucullum cucullus. Това е особен вид качулка, върху връхна дреха (срв. качулките върху дн. ямурлуци) или някаква островърха шапка (т. нар. фригийска шапка?). Понятието рядко се споменава в гръцки надписи[42].

Третият посветител не е назовал професията си, но е отбелязал, че е магаревс. Той носи често срещаното име Τροφίμος, син е на Аполодор, но отбелязва, че се нарича още и Ἀσβόλις. Това име се среща сравнително често из елинския свят, островите Кипър, Кос, малоазийските градове Ефес и Хиераполис. От Тракия ми е известен само един Ἀσβόλις в надпис от Скаптопара, дн. квартал на Благоевград, от територията на античната Пауталия, дн. Кюстендил. Той е бил член на религиозно сдружение към храм на Асклепий[43].

Последният посветител Ἡρακλειανός и по характера на името си, и по своята професия κανδιδάρις е либертин или перегрин. Един Αὐρ. Ἡρακελιανός е известен от района на Кабиле, дн. с. Кабиле, Ямболско[44]. Името е често срещано. С понятието candidarius, където досега бе известно само от латински надписи, се означава хлебар, и то такъв, който произвежда особен вид бял хляб[45].

И така надписът от Августа Траяна разкрива съществуването на едно религиозно сдружение (σπείρη). То е използувало за свои култови церемонии някакъв μάγαρον. Посветителите са назовали себе си μαγαρεῖς. Посветителите са малоазийци, каквито в Августа Траяна имаме засвидетелствувани и много други. Те са и от различен социален произход. За пръв път в надписа от Августа Траяна се споменават заедно σπείρη и μάγαρον, което поставя интересни въпроси за

организацията на този вид култови сдружения. Това сдружение е било много популярно, възможно е преселници от Августа Траяна да са продължили почитането на божеството и в Италия. Възможно е това божество да е било Дионис. Магаронът на разглежданото религиозно сдружение в Августа Траяна се е намирал извън градските стени, в предградие на този град.

* * *

Предградието, което се споменава в надписа, вероятно е това, което е открито на около 200 м западно от западната порта на Августа Траяна. Преди години при строителството на жилищен блок на ул. „Граф Игнатиев" при изкопите за основите на сградата се разкри площадка, настлана с каменни плочи. Размерите на тези плочи бяха значителни. В рамките на изкопа тя може да се очертае само на около 60 × 20 м. Под нея се разкри голям зидан канал. Към площадката води един водопровод с диам. на глинената тръба 0,20 м. Той излиза от града навън към площадката през крепостната стена, непосредствено южно от западната градска порта. Прокаран е едновременно със строителството на крепостната стена, понеже над него е оформена арка от тухли за облекчаване на налягането. По мое мнение тук е била разположена и пътната станция на града. Тук е имало и външен пазар. Считам, че и при останалите антични градове пътните станции са били така разположени, защото влизащите в града са оставяли тук колите и конете си. Естествено тук е имало и различни сгради — обори, гостилници, вероятно и светилища. Диаметърът на водопроводната тръба показва, че броят на евентуалните консуматори там е бил значителен. Обстоятелството, че водата е отклонена от основния градски водопровод, показва, че съоръжението е било част от самия град и има обществено значение.

[1] Арата с надписа е била открита и веднага документирана с препис от ст. н. с. Димитър Николов. Преди да бъде прибрана в музея, тя е изчезнала. Вероятно е била заровена отново. Надписът се публикува тук по преписа на Д. Николов. Всички букви са били в отлично състояние и проблеми за разчитането няма. Д. Николов е отбелязал точно и всички лигатури. В настоящата публикация коментарът на надписа е направен от В. Велков. Бележките за археологическите находки в края на статията са написани от Д. Николов.

[2] Liddel-Scott. Greek-English Lexicon, 1961, p. 1495.

[3] За магарон срв. подробно L. Robert. Sur deux inscriptions grecques. II. Inscription de Thessalonique. — Ann. Inst. Phil. Hist. Or. 2, 1933/1934, (=Mélanges Bidez), 793—812, особ. 810—812.

[4] G. Mihailov, IGBulg. I², n. 398.

[5] Thes. linguae graecae VI, s.v. μάγαρον εἰς ὁ τὰ μυστικὰ ἱερὰ κατατίθενται (sacellum, fanum).

[6] P. Roussel. Cultes égyptiens à Delos. Paris, 1935, p. 136, n. 90.

[7] CIL XIV, 18; H. Thylander. Inscriptions du Port d'Ostie. Lund, 1952, n. B 293.

[8] CIL XIV, 19; Thylander. Op. cit., n. B 294; M. Fl. Squarciapino. I culti Orientali ad Ostia. Leiden, 1962, 29—30 (Études prélim. Religions Orientales III).

[9] CIG 3210. L. Robert. Revue de philologie 48, 1974, p. 202.

[10] D. M. Pippidi. BCH, 1964, 151—158 (=J. et L. Robert. Bull. épigr., 1965, n. 262).

[11] J. Bousquet. BCH. 1938, 51—54. L. Robert. Hellenica XIII, p. 176, n. 3; L. Robert. Revue de philologie, 48, 1974, p. 201, n. 124.
В светлината на данните за предназначението на такива магарони и за тяхното разположение извън градовете бих обърнал внимание върху тълкуването на едно селищно име в Тракия от района на град Сердика, дн. София. В Путеоли, Италия, е открит надпис на преторианец от тракийски произход — Аврелий Абит, роден в село Магари от района на Сердика: Aur(elius) Abitus, nat(ione) Bessus, reg(ione) Serdica, vico Magari — CIL X, n. 1754=Dessau, ILS 2043. D. Detschew. Die thrakischen Spracheste.² Wien, 1976, p. 59, 176, 193, 431. Името на това село досега не е изтълкувано задоволително от гледище на тракийски, латински или старогръцки език. Дали не се касае за село от района на Сердика, което е било назовано по намиращия се тук очевидно популярен и известен магарон? От самата Сердика произхожда интересен надпис на култово сдружение от почитатели на Кибела — G. Mihailov, IGBulg. IV, 1925.

[12] IGX, 2, 1, n. 65 (éd. Edson). L. Robert. Revue de philologie 48, 1974, p. 199, който пръв е възстановил думата архимагаревс. Той доказа, че това не е алтар на Дионис, а релефите върху алтара представят троицата Кибела между Атис и Хермес. Cf. Suppl. Liddel-Scott-Jones. Greek-English Lexicon, 1968, s.v. ἀρχιμαγαρεύς chief of the magaron.

[13] Fr. Poland. Geschichte des griechischen Vereinwesens, 1908 (Neudruck, Leipzig 1967), p. 153; Fr. Poland. RE II A(1929), col. 1586—1592 sv. speira, Nachtrag col. 2551—2552; L. Robert. Contribution à un lexique épigraphique. — Hellenica II, 1946, 131—132; J. et L. Robert. Bull. épigr. 1952, n. 100; 1955, n. 17. M. P. Nilsson. The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age. Lund, 1957, 50—54.

[14] G. Mihailov. IGBulg. III/1, n. 1518.

[15] G. Mihailov. IGbulg. II, n. 480.

[16] G. Poland. Vereinwesen..., p. 153.

[17] CIL III 870.

[18] J. Stoian. Tomitana. Bucarest. index, s. v.

[19] Histria. I. Monographia. Bucarest, 1949, p. 533, n. 17. Cpl. J. et L. Robert. Bull. épigr., 1955, n. 163.

[20] G. Mihailov, IGBulg. III/2, n. 1841. Срв. редица примери, посочени у G. I. Kazarov, RE VI A, 1936, col. 524 s.v. Thrakische Religion.

[21] IGR I, n. 52; IG XIV, n. 977. L. Robert. Hellenica 2, 1946, p. 131.

[22] IGR I, n. 385; (=CIL XIV 925).

[23] CIL XIV, 1, n. 4 (ed. H. Dessau): spira Traianensium.

[24] Poland. RE II A, (1929), col. 1586.

[25] G. Mihailov. IGBulg. III/2, n.: от Сливен: βουλευτὴς Τραιανέων (т.е Nom. Τραιανέοι), Τραιανέων ἡ πόλις.

[26] J. et L. Robert. Fouilles d'Amyssos en Carie. I. Exploration, histoire, monuments et inscriptions. Paris, 1983, 171—176.

[27] R. Merkelbach. Die ephesischen Dionysosmysten vor der Stadt. — ZPE 36, 1979, p. 151 sq.

[28] D. Knoble. Neue Inschriften aus Ephesos. — ÖJh. AB 50, 1976, col. 76—77, n. 6 (=Merkelbach, ZPE, 39, 1979, p. 151=J. et L. Robert. Bull. épigr. 1977, n. 422, 6.

[29] M. Hasluck. Dionysos at Smirna. — Ann. Br. Sch. Athens 19, 1912/1913, p. 91 sq. Herodot. I, 150.

[30] Ch. Picard. BCH 45, 1921, p. 165 sq., n. 18.

[31] J. et L. Robert. Bull. épigr. 1967, n. 521.

[32] J. et L. Robert. Bull épigr. 1978, n. 462.

[33] B. Haussoullier. Bacchantes milésiennes. — REG, 32, 1919, p. 262; W. Peek. Vers-Inschriften. Berlin, 1950, n. 1344.

[34] J. Pouilloux. Le sanctuaire de Demeter. — BCH 75, 1951, 90—96; Fr. Salviat. Décrets pour Epée,

fille de Dionysos, déesses et sanctuaires thasiens. — BCH 83, 1959, 382—392.

[35] P. Herrmann. Antiochos der Große und Teos. — Anatolia, IX, 1965 (Ankara 1967), p. 76 sq.

[36] C. Michel. Recueil d'inscriptions grecques. Bruxelles 1900, p. 706, n. 856 35—36 (= Magnesia. I. n. 215_{35}).

[37] CIG II n. 3194.

[38] Celsus 4. 81(pl.). Liddel-Scott. Greek-English Lexicon, 1961, p. 1495.

[39] Срв. Porphyr. Vita Plotini l. W. Pape. Wörterbuch Eigennamen s. v. Καρτέριος, p. 629, 712.

[40] IGR IV n. 582; J. et L. Robert. Bull. épigr. 50, n. 183 — Νάννα (Ликия); IGR IV 604: Νάνα; IGR III n. 834: Νάναϛ. J. et L. Robert. Bull. épigr. 1968, n. 154, n. 302: Νάννις (o. Кос); Bull. épigr. 1952, n. 54 (Атина).

[41] J. H. Oliver. The sacred Gerusia. — Hesperia, Suppl. VI, Athens, 1941. Примери за герузия и герузиасти в Тракия срв. V. Gerasimova-Tomova. Die Administration der Städte in Thrakien während des I. — 3. Jh. u. Z. — Acta Centri Historiae. Terra Antiqua Balcanica II (= Actes IXe Congrès intern. d'Epigraphie grecque et latine. I.). S., 1987, p. 241 sq.

[42] Тази дума се споменава у редица писатели за Рим през II в. Col. I, 8, 9; Mart. 11, 9, 8; Juven. 3, 170; Capit. Pert. 8, 2.

[43] G. Mihailov. IGBulg. IV, n. 2192; J. et L. Robert. Bull. épigr. 1951, n. 236. Mihailov. IGBulg. IV, ad n. 2192. Среща се във формите Ἀσβόλιος, Ἀσβόλις, Ἀσβολᾶς.

[44] G. Mihailov. IGBulg. III/2, n. 1761.

[45] Срв. например MAMA V, 1937, №254.

Association cultuelle (σπείρη) à Augusta Trajana (Thrace)

V. VELKOV, D. NIKOLOV

(Résumé)

Lors de la construction de la ville de Stara Zagora (l'antique Augusta Trajana, dans la province de Thrace) a été découverte une ara de pierre. Sur l'ara est gravée une inscription en langue grecque qui va dans un ordre consécutif sur les quatre côtés de l'ara. Par la suite l'inscription a disparu et on n'a pas de photographie. L'inscription est publiée d'après une copie faite par D. Nikolov. Il s'agit d'une dédicace faite en l'honneur d'une association religieuse (σπείρη) liée avec mégaron au nom de quatre de ses membres qui sont appelés μαγαρεῖς. Le mégaron se trouvait dans un faubourg d'Augusta Trajana, découvert lors des fouilles archéologiques. La notion μαγαρεῖς, c'est-à-dire des mystes (initiés) choisis parmi les membres de l'association, qui sont unis autour d'un mégaron déterminé et cela avec des obligations déterminées, n'est pas connue d'autres inscriptions des provinces balkaniques. On connaît seulement ἀρχιμαγαρεύς dans une inscription de Thessalonique. Il est possible dans le cas d'Augusta Trajana que l'association soit reliée avec le culte de Dionysos. Une σπείρη des Trajanenses est connue d'une inscription de Portus Trajani de Latium. Les auteurs présument qu'il est possible qu'il s'agisse d'émigrés d'Augusta Trajana en Italie, ayant crée là leur σπείρη. L'inscription propose des données concernant la composition sociale et ethnique des membres de cette association: Karteris, fils de Nanas, membre de la gérousie locale vraisemblablement émigré d'Asie Mineure, Flavis, cucularis (producteur des ainsi dits CUCULLUM, sorte de capuchon original ou chapeau pointu (dit „chapeau phrygien"?), peut-être libertin ou pérégrin, Trophimos, fils d'Apollodor qui s'appelait encore aussi Asbolis. Le dernier nom se rencontre dans le monde entier hellénique, Asie Mineure. Le dernier dédicateur Heraclianos, et de par son nom et de par sa profession (candidaris, boulanger qui produit une certaine sorte de pain blanc) est libertin ou pérégrin. Notre inscription est la seule mention jusqu'à présent de σπείρη, ensemble avec un mégaron et pose des problèmes corcernant l'organisation de ces associations cultuelles pendant les IIe—IIIe siècles.

Антична синагога във Филипопол

ЕЛЕНА КЕСЯКОВА

През 1981 г. при спасителни археологически разкопки на жилищен блок №21 на бул. „Л. Димитрова" в Пловдив (античния Филипопол) бе разкрита сграда, която въз основа на символичната украса върху мозаечния под и надписите се определи като синагога. Кратки археологически и исторически сведения за нея бяха дадени в една предварителна публикация на Хр. Данов и Ел. Кесякова[1].

Сградата е разположена покрай кардо, което в уличната мрежа на Филипопол е най-източното кардо, разкрито досега (обр. 1). Руината се намери в много лошо състояние. Зидовете бяха разрушени, запазени само в субструкция, а някъде и в суперструкция, но със следи от по-късни преустройства. Независимо от това успяхме да уточним първоначалния ѝ план. Градежът е от ломен камък на бял хоросан в основата и на хоросан с тухлен прах в по-горните части. В преустройствата от по-късно време са из-

● *Обр. 1. Общ план на Филипопол. Fig. 1. Plan général de Philippopoli*

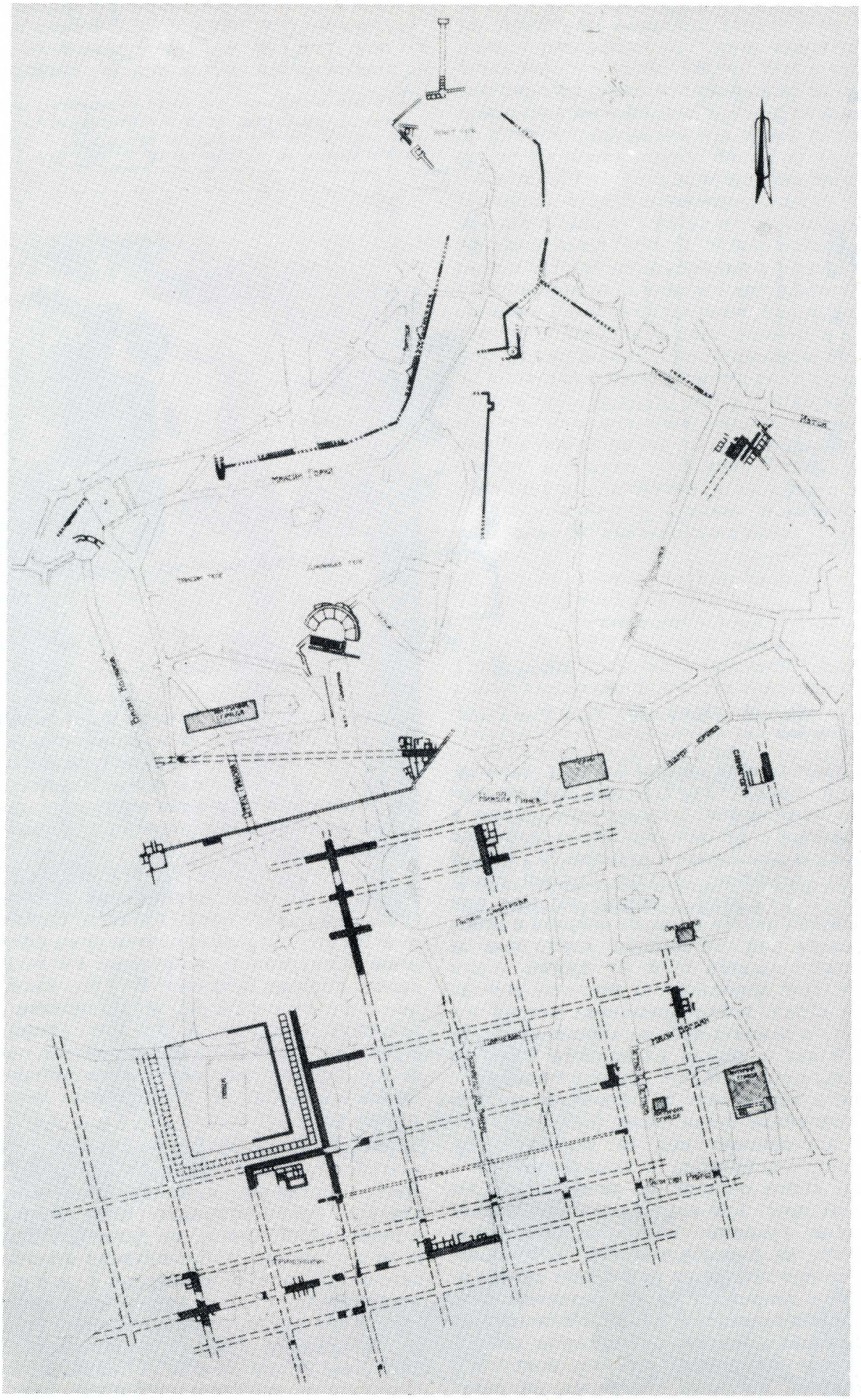

1

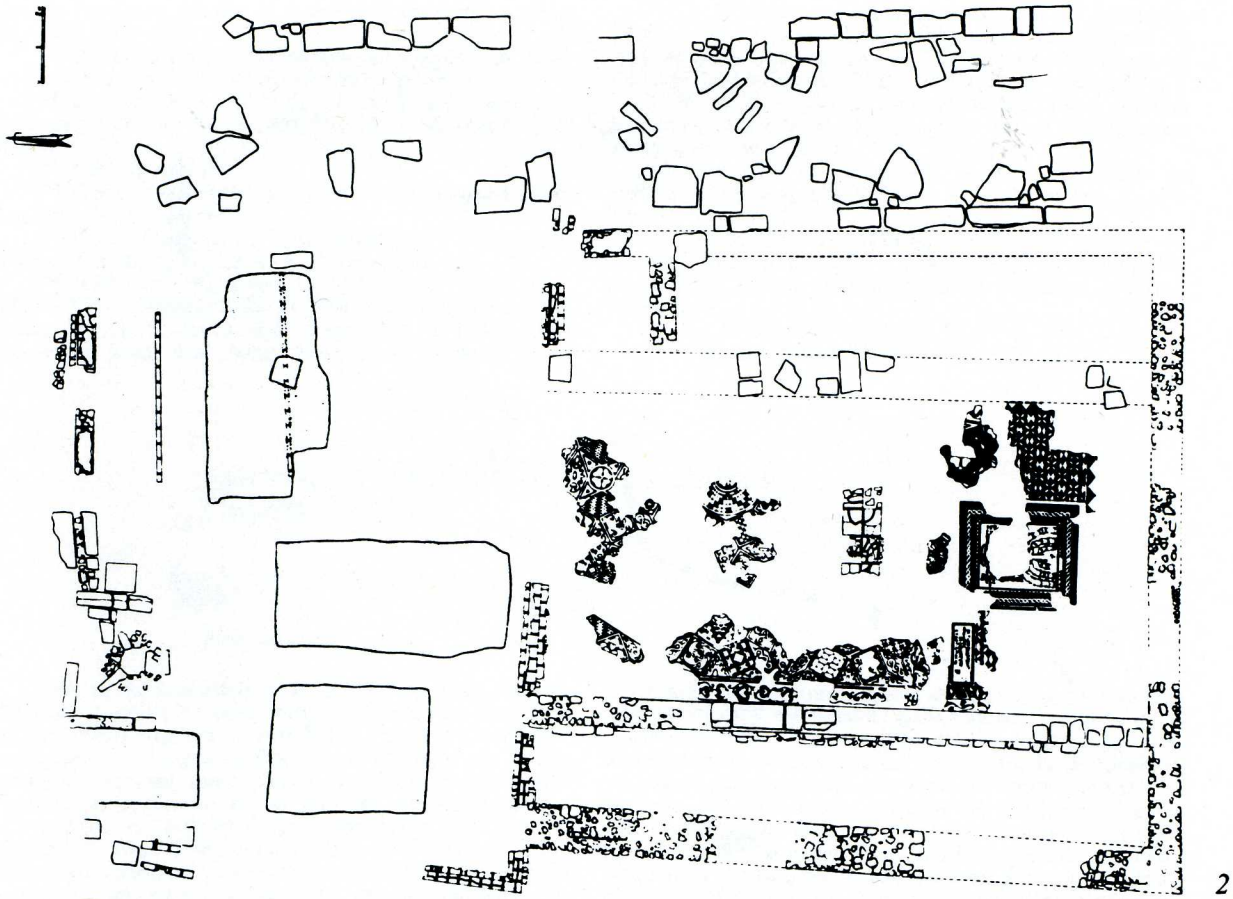

2

● *Обр. 2. Общ план на синагогата. Fig. 2. Plan général de la synagogue*

ползувани големи дялани блокове, включително и сполии. Сградата има базиликален план, ориентирана с дългите си страни в посока север — юг (обр. 2). Състои се от едно централно помещение с размери 13,5 × 9 м и от две странични, еднакво широки крила (разм. 13,5 × 2,60 м). Северно от тези три помещения цялата площ бе покрита с дебел хоросанов под със замазка, който има за подложка масивен слой от дребен ломен камък. Под хоросановата настилка минава зидан канал, който преминава покрай източната и южната част на хоросановия под и се влива в канала на кардото (обр. 3). Каналът е с шир. 0,35 м. Дъното е покрито с тухли, а страниците са оформени от един ред половинки тухли (разм. 0,18 м × 0,31 м). Под хоросановия под се намериха два глинени водопровода с посока изток — запад, които отстоят на разстояние 3,5 м един от друг. Тъй като в тази част имаше по-късни градежи, които са накърнили целостта на хоросановия под, водопроводите се проследиха на разстояние само 5 м. Двата водопровода са на различни нива (разликата в нивата е 0,35 м). Наличието на зидан канал и водопровод под пода, както и размерите на пространството, покрито с хоросанова настилка (360 кв. м), ни дават основание да смятаме, че се касае за двор. По този начин сградата се оформи като правоъгълна с три помещения и широк двор отпред с хоросанова настилка. Намериха се два хоросанови пода един върху друг, както и два водопровода, свързани с нивата на тези настилки.

Синагогата заема цялата ширина на инсулата и 20 м от нейната дължина. Общата ѝ площ е около 650 кв. м. Отличава се с богато вътрешноархитектурно оформление. Централното помещение е с великолепна подова мозайка. И тук, както в дворното пространство, се установиха два мозаечни пода един върху друг. Очевидно сградата е претърпяла преустройства, които се проследяват не само в архитектурното оформление, но и в подовите нива и градежите.

От първата мозайка (по-долната) бяха разкрити три пана с разм. 3 × 3,80 м (обр. 4). Двете странични пана са изпълнени с еднакъв орнамент, като само рамките, ограничаващи паната, са различни. Западното е с ивици от бръшлянови клонки, а източното пано е рамкирано с ивици от триъгълници. Същата ивица продължава и обрамчва и средното пано в южната страна. В страничните пана са използувани два цвята мраморни тесери — черни и бели. Полетата и на двете странични пана са

изпълнени с еднакъв мотив: кръг, в който с бели камъчета са вписани пелта и листовиден орнамент, така че на бял фон се открояват четирилистни венчелистчета и пелта, а на черния фон — квадрат с конкавни страни. От северната страна и на двете пана в рамкирано от черни ивици правоъгълно поле с разм. 1,60 × 0,50 м е изписан четириредов посветителен надпис на гръцки език с еднакво значение. Буквите са нанесени по един и същи начин и в двата надписа с черни камъчета върху бял фон (вис. на буквите 0,10 м). Те са заоблени без лигатури. Надписът на западното пано е доста повреден за разлика от този на източното, който е изцяло запазен (обр. 5). Макар надписаното поле и текстът да са еднакви и в двете пана, то изписването на текста в двете полета не е еднакво. Равномерно е разчертан и изписан текстът в западното пано, докато в източното разчертаването не е направено правилно и текстът е изписан в три реда и само за думата πασιν, за която не е достигнало място и е вместена в долния десен ъгъл, като за целта буквите на ευλογια са лесно вдигнати нагоре и малко умалени. Тази грешка художникът е избегнал в западното пано, където буквите са еднакви и симетрично построени без никакво сгъстяване. Надписът гласи:

Εκ των τησ προνο[ιασ]
Κοσμιανοσ ὁ κε Ιωσηφ
εκοσμησεν εὐλογια
πασιν.

Превод: От средствата (предоставени) благодарение предвидливостта Космиан т. нар. Йосеф (който се казва Йосеф) украси (синагогата) благослов на всички.

В надписа се посочва името на дарителя, дал средства за украсяване на сградата. Това е Космианос т. нар. Йосеф.

Средното пано е с широка, богато украсена рамка (обр. 6). Тя е оформена с ивици в черно и бяло отвън, ивици от черни и бели триъгълници отвътре, а между тях преминава двойна плетеница от редуващи се

● *Обр. 3. Зиданият канал под хоросановия под. Fig. 3. Le canal maçonné sous le sol en mortier*
● *Обр. 4. Общ изглед на мозайката от първото ниво. Fig. 4. Vue générale de la mosaïque du premier niveau*

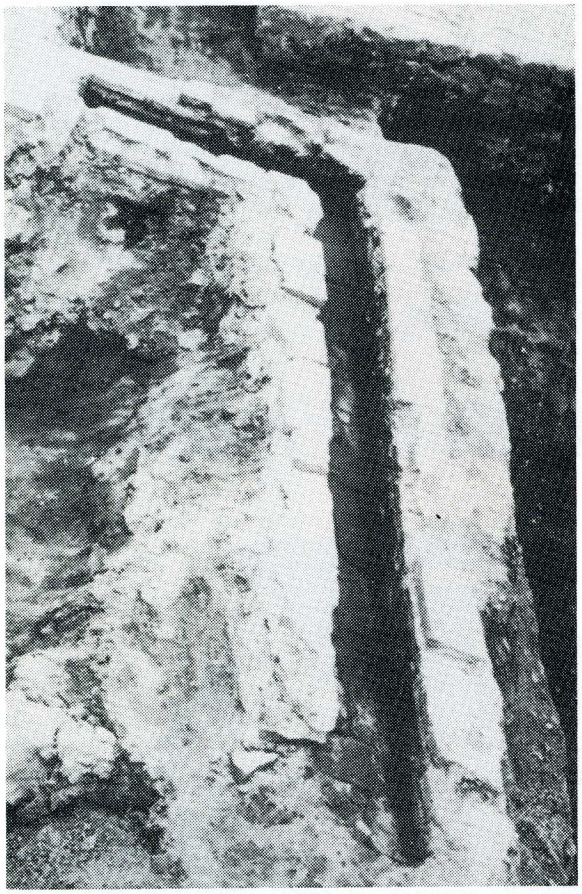

3

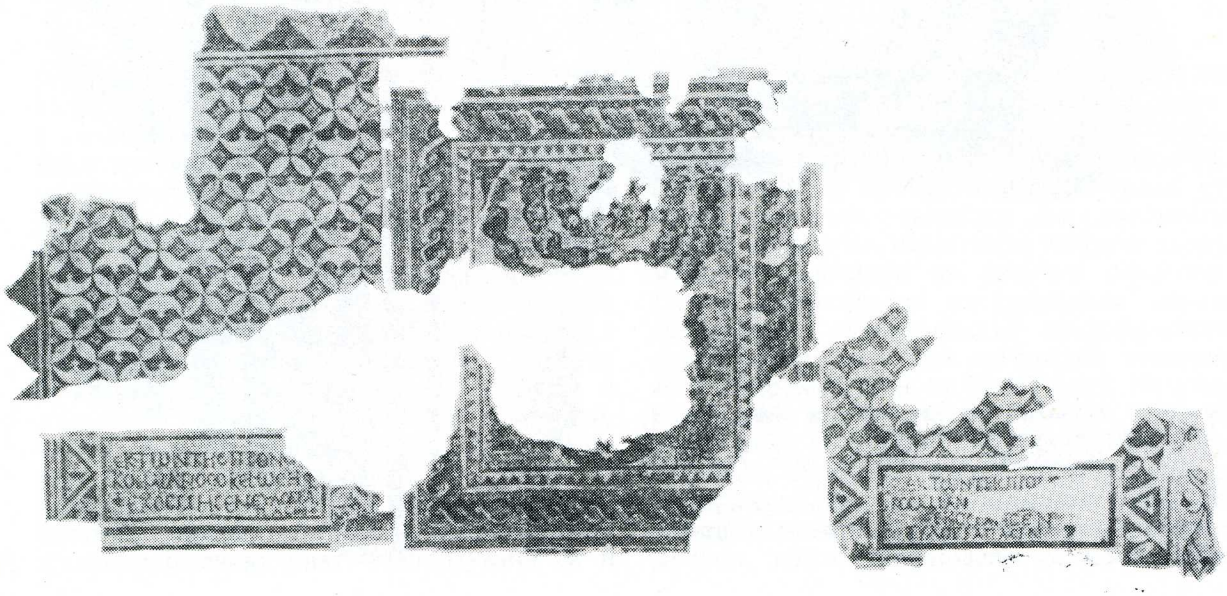

4

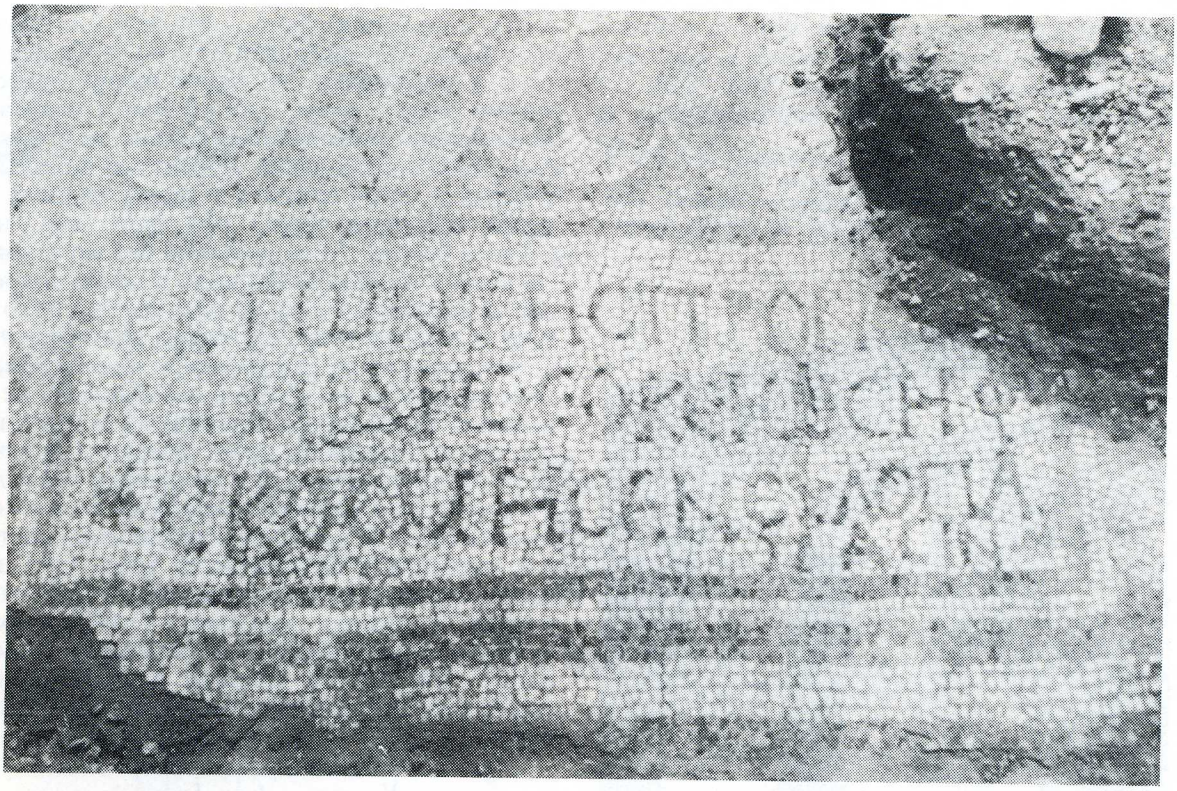

5

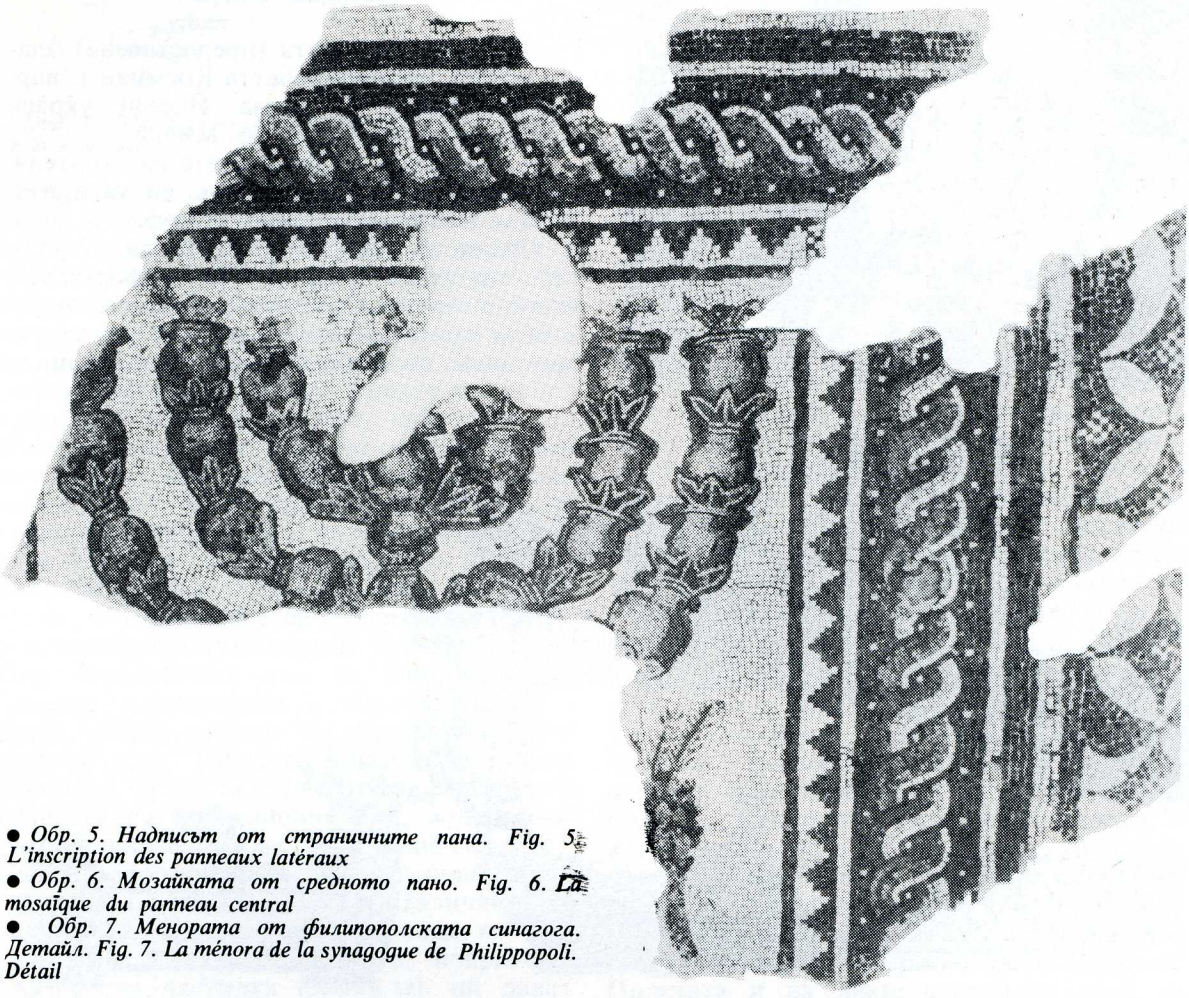

7

● *Обр. 5. Надписът от страничните пана. Fig. 5. L'inscription des panneaux latéraux*
● *Обр. 6. Мозайката от средното пано. Fig. 6. La mosaïque du panneau central*
● *Обр. 7. Менората от филипополската синагога. Детайл. Fig. 7. La ménora de la synagogue de Philippopoli. Détail*

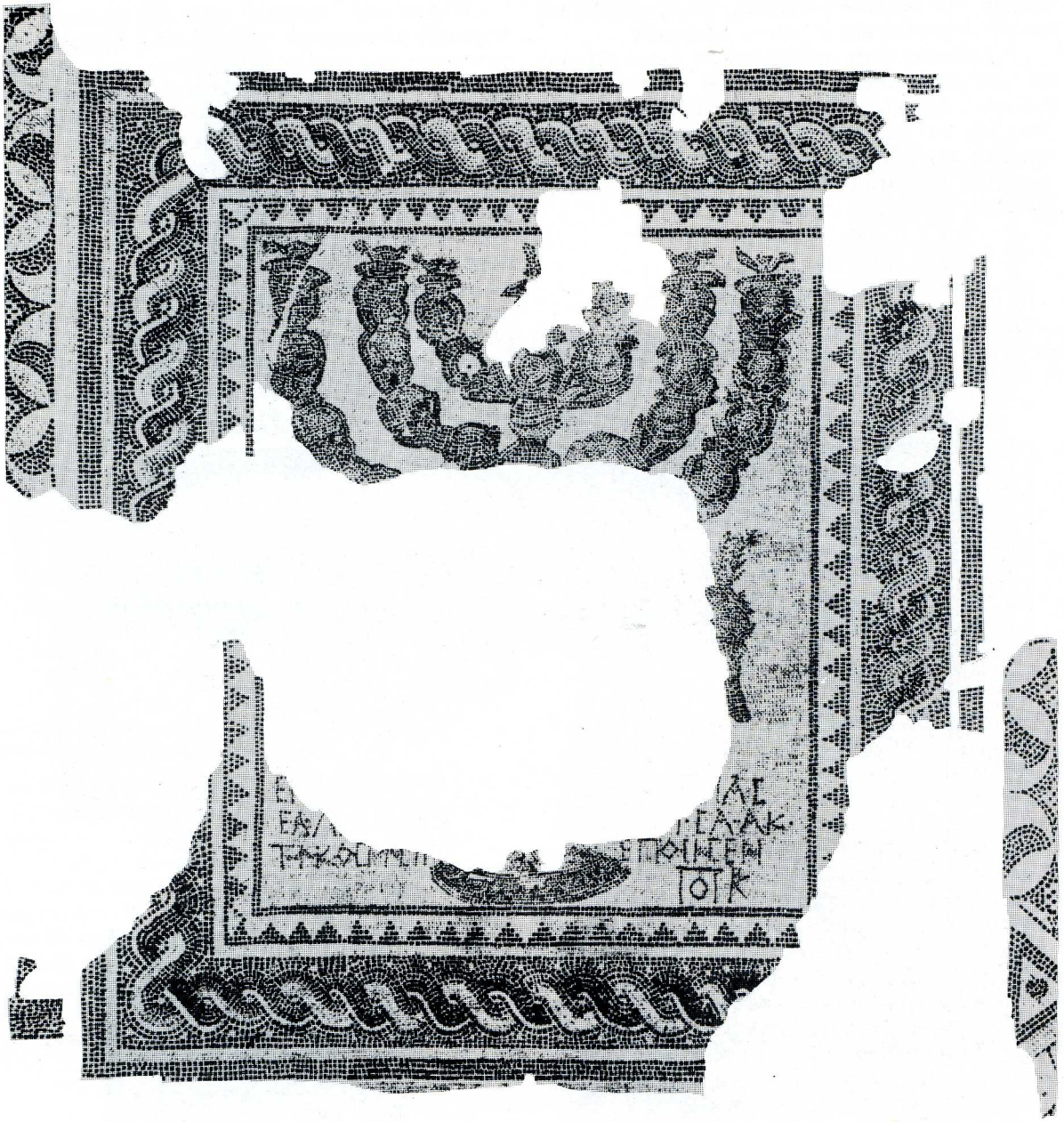

6

червени, оранжеви и зелени ленти. Ширината на бордюра е 0,65 м. В центъра на паното е изобразен седмосвещник (менора) в многоцветна гама, отдясно lulab, а отдолу от двете страни на седмосвещника надпис на гръцки език в четири реда. Седмосвещникът заема цялото поле. За съжаление долната му част е унищожена. Добре е запазена само горната част със седемте разклонения и част от столчето. Менората е предадена с правилни пропорции. Столчето е високо и завършва в долния край с дъговидна извивка. Отделните елементи, които оформят разклоненията, представляват малки пъстри букети, в които са използувани богата гама от тонове и цветови нюанси (обр. 7). Преобладава жълтооранжевият цвят. Използувани са и кубчета с позлатен варак и смалт. Тази гама от тонове подсилва впечатлението за масивност и естеството на материала, от който обикновено се изработват тези предмети. По начина на изобразяване менората от Филипополската синагога се различава твърде много от известните менори върху мозаечни настилки на антични синагоги. Почти навсякъде те са предадени много схематично, разклоненията представляват низ от кръгчета или дъговидни извивки, като например тези от Beth Alpha, Na'aran Husifa, Ma'on, Hammath Thiberias, Horvat Sysia[2] (обр. 8). Малко по-раздвижена е само менората върху мозайката от синагогата в Beth Shean[3]. Във филипополската синагога менората, както и lulab, другият еврейски символ, който обикновено се изобразява

заедно със седмосвещеника, са представени много живописно, с богат колорит.

В долната част на полето от двете страни на седмосвещника е запазен четириредов гръцки надпис, частично унищожен. За разлика от надписите в страничните пана, текстът тук е предаден с много лигатури и ъглести букви (вис. на буквите 0,8 см) (обр.9). Надписът гласи:

ει. . . . . ιασ
ελ/. . . . . Ισαακ
την κοσμησ επoιησην
ΙΟΙ Κ

● *Обр. 8. Менората от мозайката: а) Na'aran; б) Ma'on. Fig. 8. La menora de la mosaïque dans; a) Na'aran; б) Ma'on*

Както се вижда, най-пострадали са първият и вторият ред. Почти напълно са запазени третият и четвъртият ред. Запазените начални и крайни букви на първия ред напомнят много на първия ред от надписа от страничните пана, където четем:

Εκ των τησ προνοιασ.

Вторият ред също напомня на втория ред от надписа на страничните пана. Запазените три начални букви от реда Ελλ са най-вероятно началните букви на името на посветителя. В такъв случай бихме могли да приемем, че се касае за името Ελλιοσ. Обикновено това име се изписва с 'Αιλιοσ. Но срещаме в източните провинции и Ελλιοσ[4]. Запазените крайни букви от реда Ισαακ

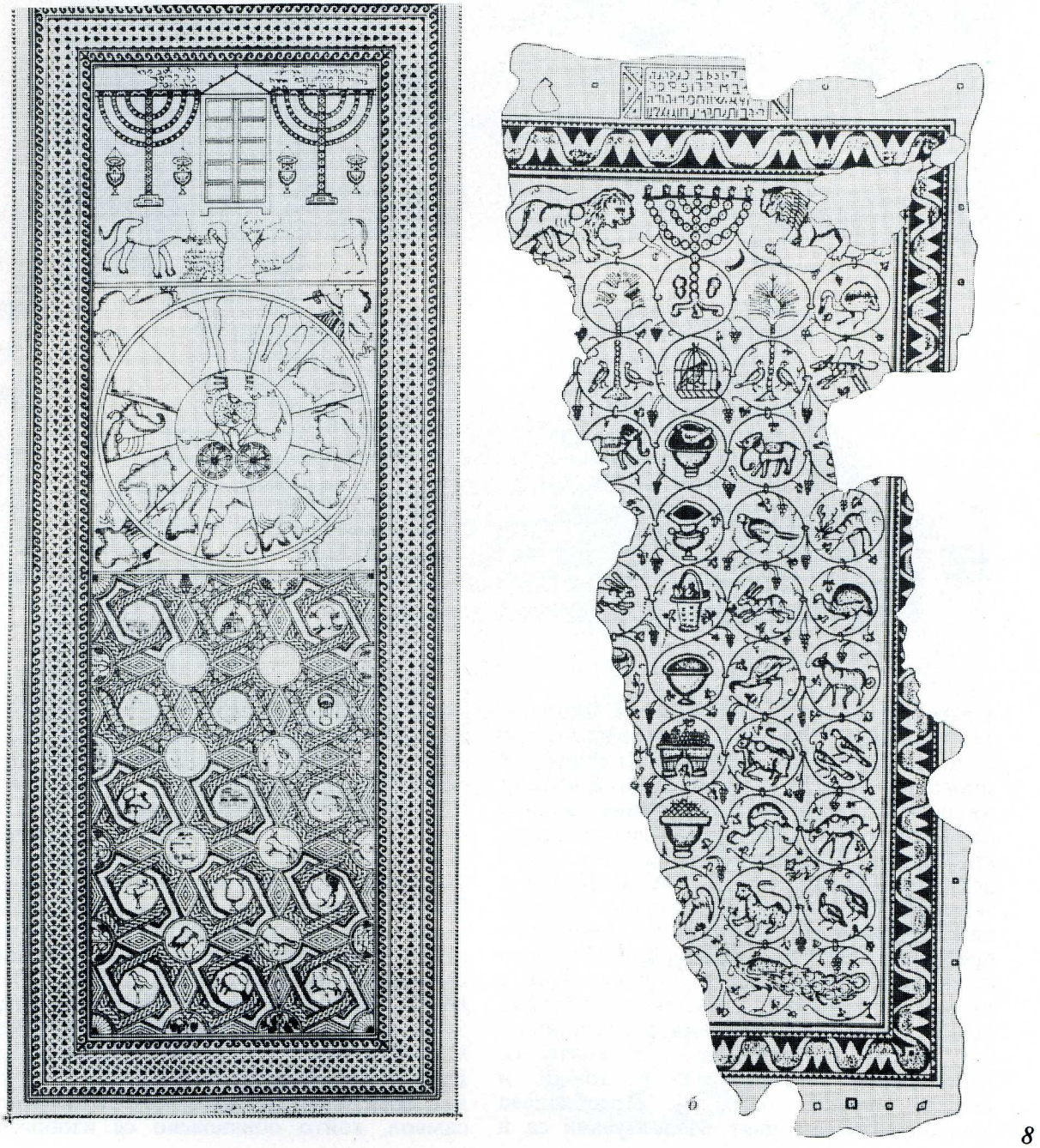

8

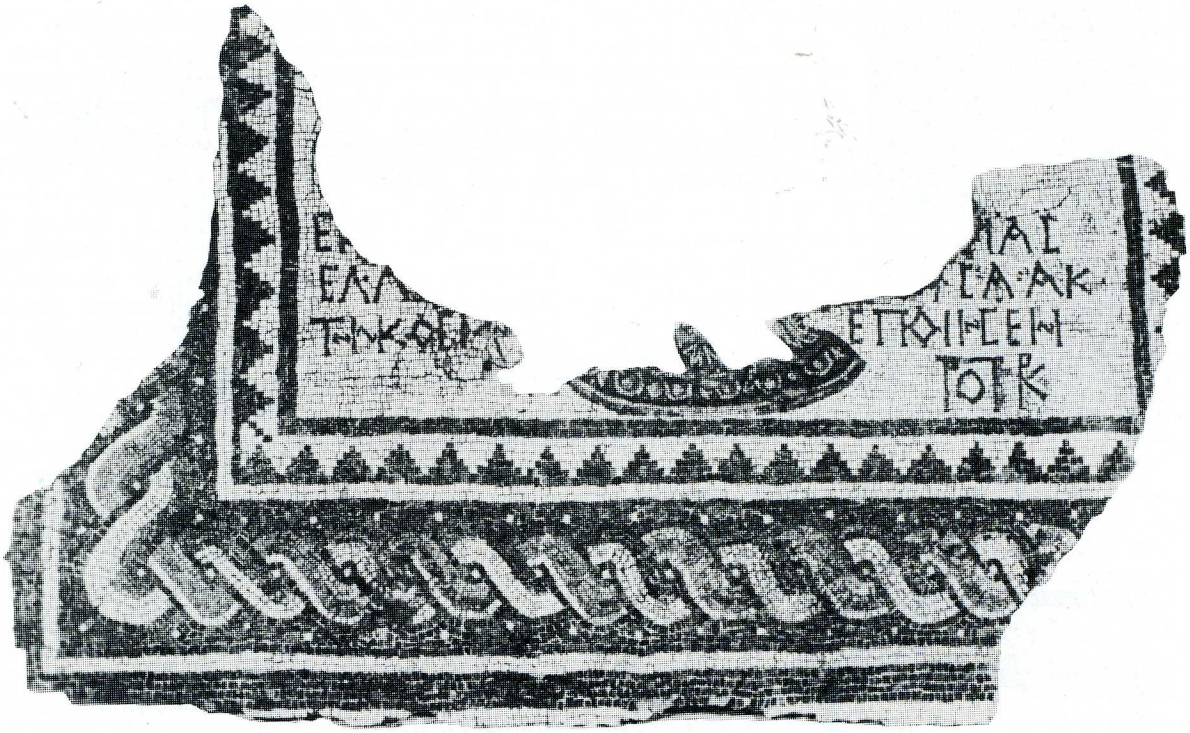

9

● *Обр. 9. Надписът от средното пано. Fig. 9. L'inscription du panneau central*

можем да свържем по следния начин: Ελλιοσ οκε Ισααχ, така както четем в страничните пана:

Κοσμιανοσ ὁ κε Ιωσηφ.

Точките, които са поставени между буквите на Ι.σααχ, не би следвало да тълкуваме като знаци за съкращение, така както и точките между Ι.ωσηφ също не можем да приемем за съкращение. Третият ред гласи:

την κοσμησ[ιν] εποιησην.

Надписът придобива следния вид:

Ε[κ των τησ προνο] ιασ
Ελλ[ιοσ ὁ κε] Ισααχ
την κοσμησ[ιν] εποιησην

ϊοι κ

Както се вижда, надписът от средното пано е идентичен с този от страничните пана. Касае се за посветителен надпис:

Превод: „От средствата (подарени) благодарение предвидливостта, Елиос? т. нар. Исаак (който се казва Исаак) направи украсата."

Много интересни данни съдържа четвъртият ред от надписа, изписан с по-едри букви, предадени с лигатури ϊοι κ. В тях се съобщава за размера на мозайката, направена от дарителя Елиос? т. нар. Исаак (120 ποδασ (стъпки). Обичаят да се посочват върху мозайките имената на дарителите и размерът на мозайката, която те са направили като дарение, е често явление в античните синагоги[5]. Надписите от Филипополската синагога не правят изключение. От тях научаваме, че Космианос (Йосеф) и Елиос? (Исаак) чрез дарения са направили украсата на сградата. Както е известно, Йосеф и Исаак са най-разпространените еврейски имена. Космиан, макар и от гръцки произход, е име, което е носено и от евреи. В надписа от Интерциза[6] (Долна Панония) с името Космии (Kocmivs) е известно лице, изпълняващо длъжността началник на митницата в Интерциза. Същият е бил флейтист в еврейската синагога. Неговият еврейски произход е вън от всякакво съмнение. Той се е радвал на доверието и признанието на римската власт в Панония. Елиос е име от римски произход, разпространено в източните провинции. Свещените еврейски символи, изобразени върху мозаечната настилка, както и типичните еврейски имена на дарителите са в пълна подкрепа на определянето на сградата като синагога. В това отношение е особено важен и архитектурният ѝ план. Както вече отбелязахме, сградата има базиликален план с голям двор в северната част. Главният вход на сградата е от север. За това ни насочват както открития двор вероятно с колонада, така също и местоположението на посветителните надписи върху мозайката. Ориентацията на помещението с мозаечния под е към юг, т. е. към Ерусалим. Тази констатация има значение, като се вземе под внимание и фактът, че обикновено еврейският храм и по-точно култовото помещение (помещението за молене) е ориентирано към Ерусалим. В нашия случай централното помещение с мозаечен под, в който намираме изобразени свещените еврейски симво-

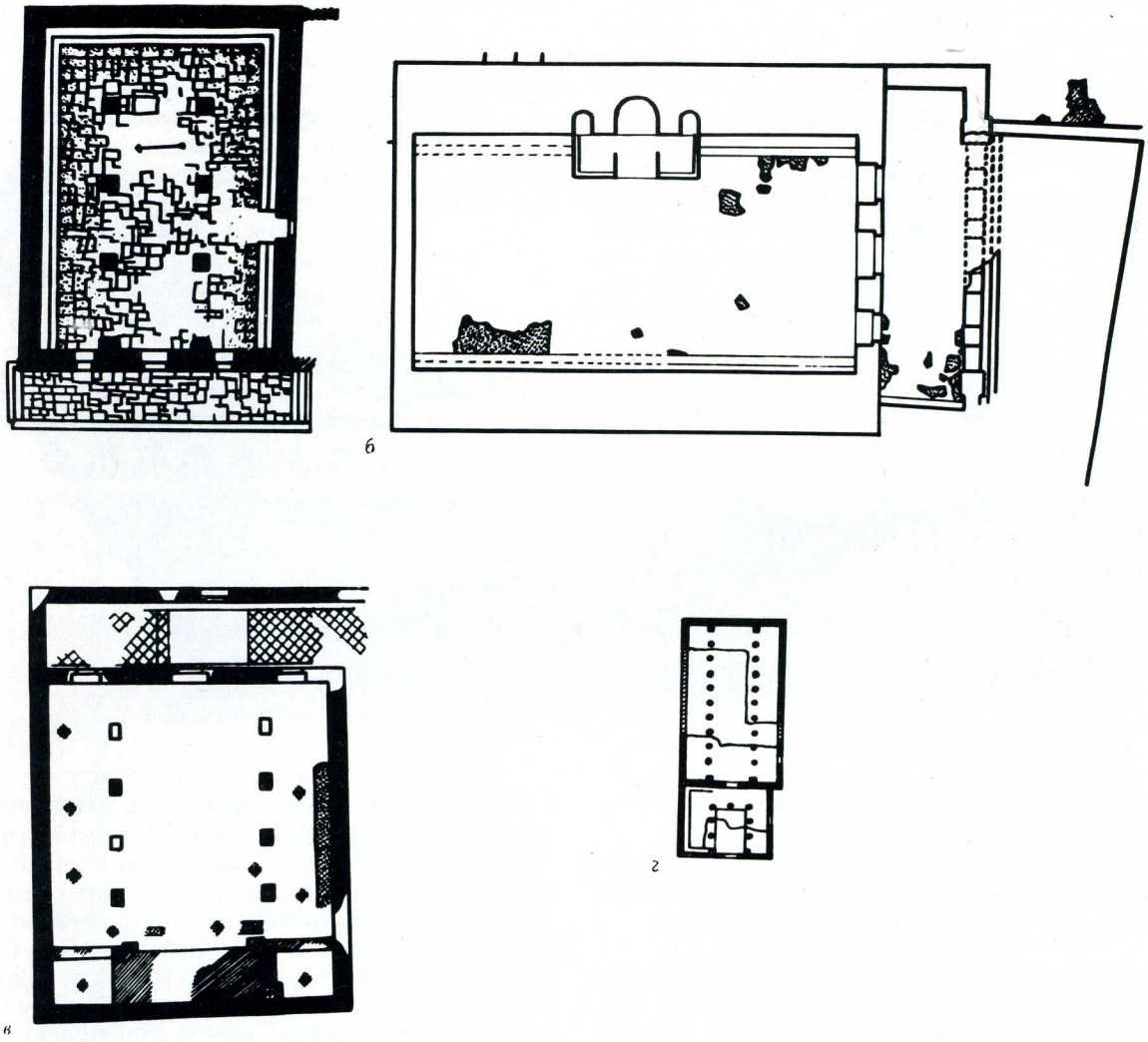

10

● *Обр. 10. Архитектурният план на синагогите: а) Horvat Dikke; б) Eshtemoa; в) Rechob; г) Милет. Fig. 10. Le plan architectural des synagogues: а) Horvat Dikke; б) Eshtemoa; в) Rechob; г) Milet*

ли, е играело ролята на културна зала. Като архитектурен план филопополската синагога намира много близки аналогии в архитектурния план на синагогите от Римска Палестина[7] (Horvat Dikke, Eshtemoa, Rechob) и др. и Диаспората[8] (Милет, Остия, Приена и др.,) (обр. 10), които имат също правоъгълен план с двор в предната част. Задължително културната зала е ориентирана към Ерусалим. Посочените аналогии, архитектурният план, символичната украса и надписите определят категорично предназначението на разкритата сграда като синагога. Тя е единствената археологически засвидетелствувана антична синагога в българските земи.

Мозаечни настилки в културната зала, различните хоросанови настилки в дворното пространство, палеографията на посветителните надписи, както и различието в градежите на зидове свидетелствуват за наличие на няколко строителни периода в изграждането и преустрояването на синагогата. С първоначалната постройка се свързват зидовете, градени от ломен камък на бял хоросан. Тези градежи оформят базиликалната сграда, която се различава от по-късните преустройства по това, че помещенията са по-къси, в посока север — юг (дълж. 13,50 м). С този първоначален план на сградата се свързва и зиданият канал, който преминава от западната и южна част на двора и се влива в канала на кардото. Тази дължина се фиксира от зида, запазен в североизточния ъгъл на сградата. Подовото ниво на този строителен период се маркира с мозаечния под в културното помещение и хоросановата настилка в двора. Трябва да се отбележи, че мозаечната настилка, която принадлежи на първоначалното изграждане на сградата, показва известни различия както по техника на изпълнение, така и по материала, от който са изработени тесерите. Двете странични пана са изработени от едни и същи по големина тесери в два цвята — черен и бял. Надписите са изписани с големи закръглени букви. Мозайката в средното пано е напра-

вена с по-различни тесери. Те са много по-малки и освен това са използувани многоцветни камъчета, включително и смалт. В изображението на менората и lulab преобладава смалта. Буквите в надписа на средното пано се различават коренно от тези в страничните пана. Те са ъглести и са предадени с много лигатури. Очевидно разликата в техниката на изпълнение на мозаечния под, използуваните полихромни тесери, както и различието в палеографията на надписите свидетелствуват, че изпълнението на мозаечните пана не е едновременно или най-малко не са изпълнени от един и същи мозаецист. Най-вероятно е, както предполага и Хр. Данов[9], базирайки се на палеографските особености на надписите, тези различия да се дължат на преустройства в сградата. Такова преустройство е засвидетелствувано в самия начин на градеж. Първоначално зидовете са градени от ломен камък на бял хоросан, а след това са надстроени с ломен камък на хоросан с тухлен прах. Това преустройство обаче не е довело до промяна в архитектурния план на сградата. Новият градеж само надзижда заварените останки. Много по-сериозно е било преустройството, извършено след това. Това трето по ред преустройство се характеризира с градеж от едър ломен камък на хоросан с тухлен прах и едри парченца тухли. В градежа са използувани и сполии, включително и мраморни фрагменти. Този път преустройството е довело до промяна в архитектурния план на сградата. Тя запазва базиликалния си план, но се нарушава размерът на закритите помещения и двора. Закритите помещения са били удължени за сметка на последния. За това свидетелствува вторият мозаечен под, който преминава и върху разделителния зид на сградата от първия строителен период. Между мозаечния под и втората хоросанова настилка на двора не се намери разделителен зид, но се намериха четвъртитите постаменти с легла за колони, които ни позволяват да заключим, че е имало колонада. Новото преустройство е довело и до промени във водопроводната и канализационната мрежа. Удължаването на зидовете на помещенията в северна посока са пресекли канала, който преминава покрай двора в посока изток — запад и той не функционирал вече в посока изток — запад, а само в посока север — юг и вероятно се е вливал в канала на декумана. До канала е бил изграден и кладенец, заобиколен с настилка от масивни сиенитни плочи. Поради повдигане на подовото ниво се е наложило да се повдигне и нивото на водопроводната мрежа. Непосредствено под втората хоросанова настилка минава водопровод в посока изток — запад. Тези елементи в площта, покрита с хоросанова настилка, като кладенец, водопроводи, канал, доказват, че действително се касае за открит двор. Културното помещение е било покрито с нова мозайка. Тя лежи непосредствено върху първата. Мозайката се отличава с богата цветова гама. Използувани са орнаментално-геометрични мотиви. Композиционната схема се състои от кръгове, около които обикалят квадрати и ромбоиди и образуват помежду си звезди. Квадратите са изпълнени с пресичащи се квадрати и октогони, решетки, четирилистни венчелистчета, люспест орнамент и др. (обр. 11). Ромбоидите са изпълнени с мотиви от типа на пресечени кръгове, дъга, сребърен поднос и др. Тесерите, от които е изработена, са груби, различни по размери. Видно е едно много по-грубо и непретенциозно изпълнение. Забелязват се преправки, които ясно личат от вмъкнатите нови орнаментални мотиви, чужди на първоначалната композиционна схема. Те се различават и по техника на изпълнение, и по употребените различни по големина и цвят тесери. Поправките върху мозайката са извършени и с кърпежи от мраморни и тухлени плочи. Очевидно сградата е имала много продължителен живот.

Измененията в архитектурния план, вътрешното оформление и строителната техника на синагогата поставят въпроса за времето на първоначалното изграждане и нейните преустройства. За съжаление липсват нумизматични данни за датиране на различните строителни периоди. Освен това подовите нива се намериха силно накърнени от по-късните застроявания, включително и съвременни градежи. Това ни отнема възможността за една по-прецизна датировка. Но ние разполагаме с достатъчно археологически данни от този представителен сектор на античния Филипопол, които ни предлагат стратиграфията на културните напластявания, строителната техника, както и многобройните находки.

Изграждането на синагогата не е станало на чист, девствен терен. Нейните мозаечни подове, както и някои от фасадните ѝ зидове (източният фасаден зид е фундиран върху зид с посока север — юг, граден от ломен камък на кал) лежат върху културен пласт с градежи. Тези зидове се свързват с най-ранните застроявания на града и въз основа на археологическия материал, включително и нумизматичен, се отнасят към предримската и ранноримската епоха (I в. пр. н. е. до нач. на II в. н. е.)[10]. В жилищното и особено в общественото строителство през II до ср. на III в. от н. е. преобладават градежите от ломен камък на бял хоросан. Те се отличават с една грижлива изработка, едно строителство, което е резултат на спокойно икономическо развитие и разцвет на градовете в Тракия през тази епоха. Готските нападения в средата на III в. причиняват

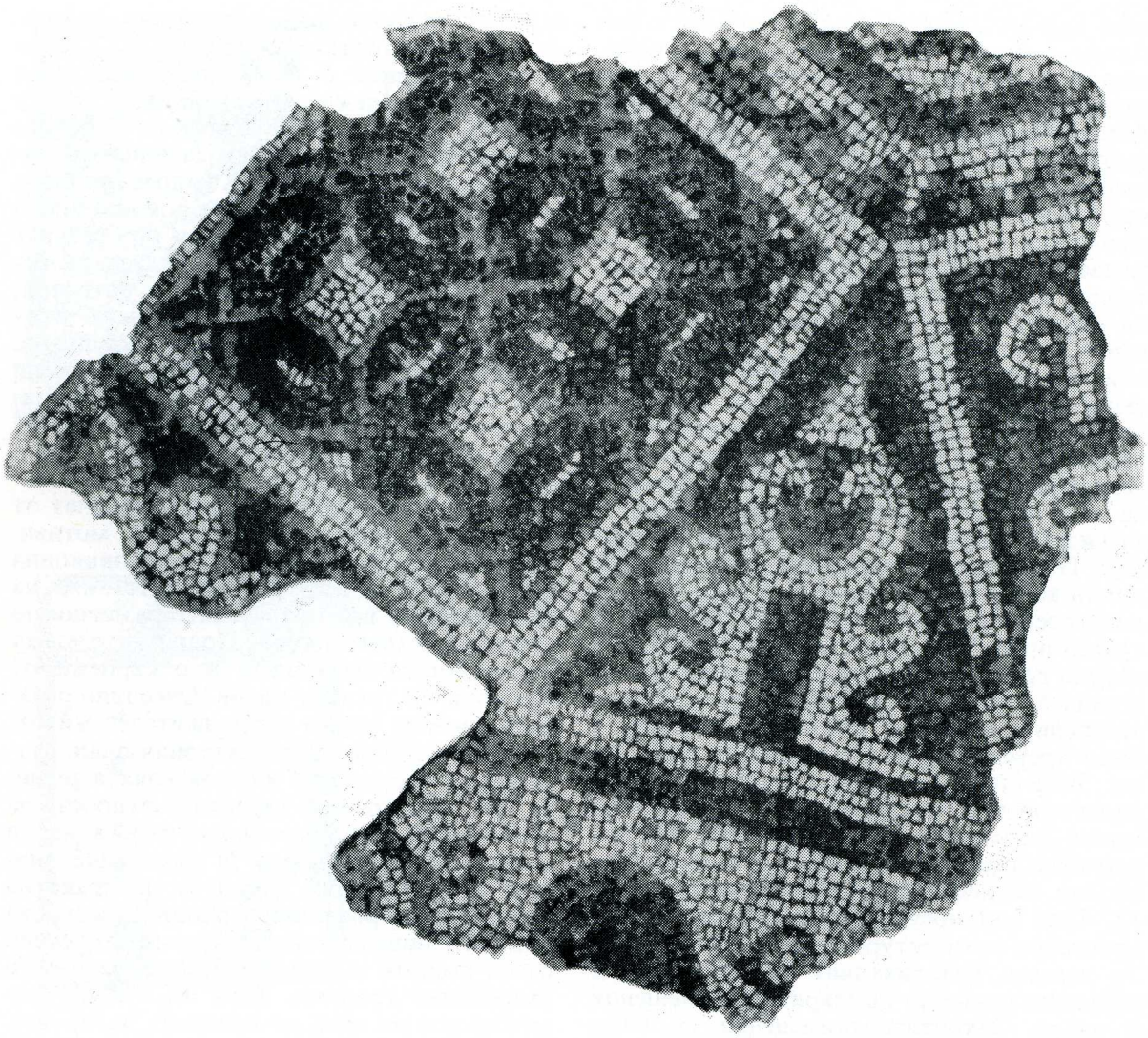

11

● *Обр. 11. Детайл от втората мозаечна настилка.*
Fig. 11. Détail du deuxième revêtement en mosaïque

големи разрушения на градовете, включително и на Филипопол, засвидетелствувано археологически много добре. Дебел горял слой покрива руините на сградите почти във всички сектори, проучени досега във Филипопол. Този факт е документиран и с богат нумизматичен материал. След готското нашествие градът се възстановява бързо. Новото строителство след средата на III в. н. е. се различава от завареното по употребата на хоросан с тухлен прах и дребни парченца тухли в градеж също от ломен камък. В повечето случаи те надстрояват заварените каменни градежи. Тези констатации, които са резултат на многогодишните археологически разкопки, проведени на много широк фронт в укрепената част на античния град, имат съществено значение за изясняване датировката на синагогата и последвалите преустройства. Ето защо първоначалното изграждане на синагогата трябва да се отнесе преди готските нашествия в средата на III в. Основание за това са запазените в субструкция градежи от ломен камък на бял хоросан. С този първоначален градеж се свързват и двете странични пана от мозаечната настилка в култовото помещение, а така също и първата хоросанова настилка на двора. Като най-вероятна дата за построяването на синагогата е времето на Северите. Династията на Северите е засвидетелствувала своите филосемитски чувства чрез едно голямо обществено строителство. Така например по времето на Александър Север са били построени няколко синагоги, а самият Александър Север е получил името „архисинагогус“ от евреите[11]. От същата епоха датира и надписът от Интерциза[12]. Освен това по време на Северите градът изживява своя най-голям разцвет. Връзките на Тракия с източните провинции са особено оживени. Филипопол като голямо културно, административно и търговско средище е притегателен център за преселници от Близкия и Средния изток. Ролята на тези преселници в обществено-икономическия живот на града е особено голяма. Обикновено те са

принадлежали на най-богатата прослойка на града — търговци и занаятчии.

Готските нашествия в ср. на III в. н. е. засегнали и Филипополската синагога. Тя била разрушена до основи. Веднага след това е била възстановена. Възстановката не е засегнала нито архитектурния план, нито вътрешното ѝ членение. Заварените основи са били надстроени с градеж от ломен камък на хоросан с тухлен прах. Запазват се и първоначалните подови нива. Новият дарител Елиос? (Исаак) е дал средства за направата на 120 ποδασ (стъпки) мозайка, т. е. около 35,5 кв. м мозайка. Именно с това преустройство трябва да се свърже направата на средното пано. Като най-вероятна дата за възстановяването ѝ е началото на IV в.

Следващото преустройство на синагогата, което засяга не само вътрешното членение на сградата, но и нейното вътрешно оформление (полагане на нов мозаечен под върху предишния), е станало най-вероятно към средата на V в. Към тази датировка ни насочват най-напред техниката и стила на мозайката. Тя се отличава с употребата на груби, едри полихромни тесери, изпълнени в една груба техника. Освен това мотивите, употребени в мозаечния килим, са присъщи на ранновизантийското изкуство от V—VI в. Градежът на зидовете се характеризира с употреба на хоросан с тухлен прах и едри парченца тухли. Зидарията е груба, употребени са и сполии. Проследявайки стратиграфията на културните напластявания, характера на градежите, хронологията на историческите събития най-вероятно изглежда предположението, че второто голямо разрушаване на синагогата е станало в началото на V в., когато се засилва гонението срещу евреите. По това време били разрушени и много синагоги. Същата участ е сполетяла и Филипополската синагога. Нейното пълно възстановяване е станало към средата на V в. В процеса на дългото ѝ функциониране се е наложило да се извършат някои кърпежи в мозаечния под, каквито се явяват орнаментите и мотивите, които са чужди на първоначалната композиционна схема, а така също и кърпежите, направени с мраморни и тухлени плочи. Окончателното загиване на сградата е станало към края на VI в. Новите заселници — славяните, слагат край на съществуването на синагогата. Върху нейните руини се появяват типичните за славяните градежи от ломен камък и кал.

Античната синагога във Филипопол е уникален паметник с ценни исторически и художествени стойности. В пределите на българските земи тя е първата и единствената засега археологически засвидетелствувана антична синагога. Надписът от Ескус[13] и намереният там архитектурен детайл с изображение на еврейски символ[14] са само косвени доказателства за присъствие на евреи в града. В Диаспората засега са известни 12 синагоги. Те са археологически доказани, а квалификацията им като такива е базата на разкритите надписи или изображения с еврейски символи. От 12-те известни синагоги в Диаспората само синагогите в Апамея (Сирия), Наро (Тунис) и Сарди (Мала Азия)[15] са с полихромни мозайки, но без изображения на еврейски символи. Филипополската синагога се явява 13-ата по ред и първата в Диаспората, която е с мозаечен под, в който са изобразени еврейските символи (менора и lulab), а така също са изписани имената на дарителите евреи. Тя е и засега най-ранната синагога в Диаспората. От около 100-те известни синагоги от Римска Палестина само няколко имат мозаечни подове с изображения на еврейски символи. Най-интересни са тези в Beth Alpha, Husifa Ma'on, Hammath Tiberias[16]. Всички те се датират сравнително късно — от IV до VII в., и начинът на изобразяване на Менората е много поразличен от този на филипополската. Докато в палестинските синагоги менорите са предадени почти навсякъде много схематично, то във филипополската тя е много декоративна. Мозаецистът е проявил висок художествен усет в предаването на всеки елемент от еврейските символи чрез една нюансирана цветна гама. Тази ѝ особеност определя изключителната художествена стойност на паметника.

Разкритата синагога във Филипопол повдига и един много важен исторически въпрос, свързан със заселването на евреите на Балканския полуостров и тяхната роля в обществено-икономическия живот. В трудовете на редица наши и чужди автори е засегнат въпросът за проникването и ролята на преселниците от Близкия и Средния изток в обществено-икономическия живот на Балканските провинции[17]. Основа за разсъждения са преди всичко епиграфските и културни паметници. Те показват, че през II—III в. в провинциите Мизия и Тракия източните култове са особено разпространени и популярни. Това се обуславя от редица икономически, демографски и политически процеси и явления, а така също и от фактът, че те са регламентирани официално от централната власт[18]. Големите градски центрове, какъвто се явява и Филипопол, без съмнение привличат голям брой емигранти от Изтока, които намират тук добра почва за бърз просперитет. В това отношение е интересен един надпис от Филипопол[19], който ни съобщава за начина, по който става заселването на преселници от Изтока. Част от тези преселници са евреите. За съжаление сведенията за тях са твърде малко, а изследванията — непълни и откъслечни. Липсва цялостно проучване за проникването и